

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ARKIV

§ 36.

Da det er Vor landsfaderlige Villie, at de i nærværende Vor Anordning omhandlede Sogneforstanderskaber skulde træde i Virksomhed ved Begyndelsen af 1842, saa vil det være Pligt saavel for Vore Amtmænd som for alle andre Bedkommende at anvende al Flid og Nidkjerhed for at see denne Vor Villie fuldbyrdet. Derhos ville Vi, at der, saasnart Sogneforstanderskaberne ere indrettede, uopholdelig iværksættes det Fornødne til Organisationen af Amtsraadene, saa at disse overalt kunne træde i Virksomhed i Mai Maaned s. A. Hvorefter alle Bedkommende sig allerunderdanigst have at rette.

Givet paa Vort Slot Christiansborg i Vor Kongelige Residensstad Kjøbenhavn, den 13de August 1841.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.
Christian R.

Indledning

Af Poul Thestrup

Indførelsen af det kommunale selvstyre på landet i 1841 – demokratisk nybrud eller justering af beslutningsprocedurer?

I 1841 levede knap 80 % af den danske befolkning på landet. Resten boede i København og købstæderne. Samtidig var der stort set intet af det, man i en senere tid betegnede bymæssige bebyggelser på landet.

Købstadstyret var blevet demokratiseret i 1837. København havde fået en styrelseslov i 1840, og i 1841 oprettedes så ved landkommunalanordningen af 13. august 1841 sognekommuner og amtskommuner. Denne reform vil naturligt blive fejret her i 150-året i 1991, og indtil flere værker vil behandle udviklingen i det kommunale selvstyre og den kommunale opgaveløsning. Det er i skrivende stund for tidligt at sige, om man kan forvente en gentagen af jubilæumsstemningen fra 100-års jubilæet i 1941, ligesom man i 1988 forsøgte at genskabe stemningen fra stavnsbåndsjubilæet i 1938. I 1941 kunne der naturligvis være god grund til at minde sig selv og andre om den danske demokratiske styreform også på kommuneområdet, på samme måde som landbrugserhvervet havde brugt fejringen af jubilæet for stavnsbåndsløsningen i 1938 til at manifestere erhvervet, efter man nogenlunde var kommet igennem 30'ernes krise. Vel er der ikke de samme erhvervsmæssige interesser i en gentagelse af jubilæet for indførelse af det kommunale selvstyre, som i stavnsbåndsjubilæet, men skålet skal der nu nok blive – med eller uden kendskab til hvad reformen i 1841 faktisk indebar.

Artiklerne i dette nummer af Arkiv handler ikke om udviklingen fra 1841 til i dag. Artiklerne har som fællestema de kommunale opgaver før og efter 1841. Begrundelsen herfor er, at nok kan man med nogen ret sige, at det kommunale selvstyre på landet indførtes i 1841 – eller i hvert fald, at der i 1841 indledtes en proces mod demokratisk indflydelse på de kommunale beslutningsprocesser – men kommunale opgaver på landet eksisterede også før 1841, og der skete faktisk ingen ændring i, hvilke opgaver, der opfattedes som kommunale, og hvordan de finansieredes. Det, der skete i 1841, var, at embedsmandsstyre og styre ved lokale repræsentanter udpeget ovenfra indenfor landbosamfundets øverste lag afløstes af styre ved valgte repræsentanter, stort set valgt af og blandt det samme snævre lag.

I Peter Ramskov Andersens artikel vises således, at mens der i det undersøgte sogn var foregået en demokratisering af rekrutteringen til fattig- og skolekommission fra begyndelsen af 1800-tallet til 1841 målt ud fra kommissionsmedlemmernes hartkornsbesiddelse, betød reformen i 1841 ikke et yderligere fald i styrelsesmedlemmernes hartkorn, snarere en opbremsning af processen. Forskellen mellem perioden før og efter 1841 var først og fremmest, at mens medlemmerne af fattig- og skolekommission havde forladt denne ved først givne lejlighed, blev det nu lidt nemmere at få beboerne til at påtage sig de kommunale hverv.

I Gitte Lundager Rausgaards store artikel, hvori den første periode efter 1841 analyseres for tre fynske sognekommuner, er nogle af de mere fremtrædende resultater også, at vel fik man et fælles regelsæt i 1841, men lokale forskelle f.eks. i besiddelsesformen, var af væsentlig betydning for den praktiske udmøntning af reformen. I områder, hvor hovedparten af jorden endnu var i fæste, beholdt godsejeren af mange grunde en meget væsentlig indflydelse. Hvis traditionerne fra landsbyfællesskabet var stærke, kunne de også leve videre iklædt sogneforstanderskabet som formelt organ, og dette kunne så tiltage sig beføjelser og f.eks. idømme indbyggerne bøder, på områder hvor sogneforstanderskabet ingen lov-mæssig hjemmel havde i landkommunalanordningen eller anden lovgivning. »Bymændene« var blot blevet til sogneforstanderskabet.

På sundhedsområdet var året 1841 overhovedet ikke noget skel på landet. Koleratruslen i 1831 havde medført oprettelse af de første sundhedskommissioner, men disse var de fleste steder hurtigt sygnet bort, da faren drev over, og i landkommunalanordningen af 1841 blev sundhedsområdet faktisk glemt. Der var dog væsentlige forskelle på, hvordan udviklingen fra 1831 til den begyndende indførelse af sundhedsvedtægter forløb, som Paul Horstmanns undersøgelse af de bevarede fynske sundhedskommissionsprotokoller fra denne periode viser. Desuden udmærker artiklen sig ved i højere grad end vanligt, at anlægge en medicinsk synsvinkel på dette materiale. Var der overhovedet kolera i Danmark før de store epidemier i 1850'erne?

På det sekundærkommunale område betød oprettelsen af amtsrådene i 1841, at amtmændene i nogen grad kom til at dele deres magt med disse i begyndelsen meget aristokratiske forsamlinger. Uden udvalg og med en mødefrekvens på kun fire møder om året, måtte formandens – d.v.s. amtmændens indflydelse blive stor, og de faktiske økonomiske opgaver, finansieringsform og antallet af kasser ændredes på ingen måde i 1841, som beskrevet i Hanne Møllers artikel.

Sædvanligvis »glemmer« man i oversigtsfremstillinger at behandle for-

holdene i Slesvig, om ikke af anden grund så fordi det er så svært at sige noget generelt om denne landsdel med de meget store lokale forskelle. Efter at have læst Aksel Gyldenkærnes artikel om de primær- og sekundærkommunale funktioner i Nordslesvig, bliver man om muligt endnu mere overbevist om, at det er svært at sige noget generelt om forholdene her. Der er dog tydelige mønstre, og blot at sige, at 1841-reformen kun gennemførtes i Kongeriget, og ikke i Nordslesvig, er en for firkantet udtryksform. I Nordslesvig overlevede de tidligere former for selvstyre ganske vist på en del områder længere, men inden Slesvig blev annekteret af Prøjsen i 1864, var der dog på den del områder sket ændringer af kommunalforholdene, som kun kan forstås ud fra udviklingen i Kongeriget.

Nogen vil måske efter læsningen af denne samling artikler spørge, hvorfor skole- og fattigvæsenet – de to væsentligste kommunale opgaver – ikke blev behandlet? Svaret må i denne omgang bero på et postulat: På disse områder skete der end ikke krusninger på overfladen i 1841, kun rene styrelsesmæssige formaliteter. Også på dette område bør undersøgelser af det kommunale selvstyres etablering henlægges til 1850'erne, 1860'erne og 1870'erne.

Men derfor skal vi naturligvis alligevel fejre jubilæet for 1841-landkommunalanordningen.

Forfatterne til artiklerne i dette nummer af Arkiv har det til fælles, at de har frekventeret min undervisning i arkivkundskab ved Historisk Institut, Odense Universitet. Gitte Lundager Rausgaard er nu cand. mag. og arkivarkivar ved Landsarkivet for Fyn. De øvrige bidragsydere har fulgt undervisningen i arkivkundskab som led i ordningen med »åbent bifag«, der dog for deres vedkommende nu er ved at blive til hovedfag. Alle har andre uddannelser, inden de startede på dette studium. Peter Ramskov Andersen og Aksel Gyldenkærne er lærere og Hanne Møller apoteksassistent, mens Paul Horstmann er dr.med.

Hvem var sognets vise fædre?

Af Peter Ramskov Andersen

Med kommunalreformen af 13. august 1841 nåedes et foreløbigt højdepunkt i den udvikling, der startede i 1803, hvor en begrænset del af de enkelte sognes indbyggere blev betroet at styre en del af deres egne anliggender, nemlig forsørgelsen af de fattige. Fra 1808 blev det samme for fynboernes og sjællændernes vedkommende tilfældet med skolevæsenet, mens resten af landet måtte vente til 1814. I 1841 kom så den enevældige regerings »Anordning angaaende Landcommunevæsenet«, der samlede administrationen af fattig- og skolevæsen m.m. hos de nye sogneforstanderskaber, som eksisterede til 1868.

Det er ikke tanken her at gøre rede for hele denne lovgivning og følge udviklingen i detaljer. Derimod vil valgrets- og valgbarhedsreglerne til kommissionerne og forstanderskaberne kort blive gennemgået, og det vil blive vist, hvordan man ved at udnytte et varieret kildemateriale kan undersøge, hvilke mænd det var, der blev valgt til de første demokratiske organer. Det vil endvidere for et enkelt sogns vedkommende, nemlig Paarup sogn i Odense herred, blive forsøgt konstateret, om der skete et brud ved overgangen fra kommissioner til sogneforstanderskab, d.v.s., om det var de samme mænd, eller nogle helt nye, der optrådte før og efter 1841.

Valgbestemmelser for fattigkommissionen

Lovgrundlaget for fattigvæsenets ordning på landet efter 1803 er »Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet i Danmark« af 5. juli 1803.¹ De kortfattede bestemmelser om, hvem der skulle være medlemmer af kommissionen, og hvem der kunne vælges til denne, kan opsummeres, som skema 1 viser.

At være fattigforstander var et borgerligt ombud, som man ifølge reglementets §26 kun kunne undslå sig for med gyldig årsag. Paragraffens eksistens viser, at lovgiverne havde regnet med, at det kunne blive vanskeligt at finde egnede mænd, der var villige til at påtage sig arbejdet.

Hvordan kan man finde navnene på fattigforstanderne?

I tidsrummet 1803-1841 blev der i Paarup sogn valgt fattigforstandere i alt 13 gange, idet valget i 1803 dog foregik ved, at den konstituerede

Skema 1: Bestemmelser om valg til fattigkommissionen.

Hvem var »fødte« medlemmer?	Sognepræsten, politimesteren og en af de største lodsejere.
Hvem havde valget?	Første gang (i 1803): Sognepræsten, politimesteren og den største lodsejer. Derefter: Samtlige kommissionsmedlemmer valgte medlemmer til erstatning for de afgående.
Hvem kunne vælges?	3 eller 4 af »de bedste sognemænd«.
Valgperiode	3 år.

herredsfoged for Ravnebjerg herred i sin egenskab af politimester sammen med de andre faste medlemmer udpegede de fire gode sognemænd. Valget af kommissionen blev bekendtgjort fra prædikestolen den 6. november 1803, og det første møde blev holdt 3 dage efter hos sognepræsten.²

Fattigkommissionens forhandlingsprotokoller er i Paarup bevaret for årene 1803-21 og 1840-57.³ Til og med 1821, samt fra det sidste valg før kommunalreformen i 1841, er det altså forholdsvis let at finde frem til forstandernes navne. Valgene skulle foregå i månederne september til december, og resultatet blev indført i forhandlingsprotokollen. Efter hvert møde underskrev deltagerne, hvad der giver mulighed for at kontrollere, om en forstander måtte afløses på grund af sygdom eller død.

Valget af de tre eller fire gode sognemænd til fattigkommissionen var en udpræget lokal affære, der beklageligvis ikke behøvede godkendelse af nogen højere instans. Hvis dette havde været tilfældet, ville en indberetning til den overordnede tilsynsmyndighed – nemlig amtsfattigdirektionen – have været en god kilde til at finde navnene på fattigkommissionens medlemmer. Hvis kommissionens medlemmer i misforstået nidkærhed ønskede valgene godkendt af fattigdirektionen, kunne de risikere at få det svar, at det var unødvendigt.⁴

Efter 1821 er der altså ingen kilde, der giver et samlet overblik over, hvem der var fattigforstandere i Paarup sogn. Som nævnt skulle valgresultaterne ikke indberettes, men det er alligevel muligt at finde frem til nogle fattigforstandere ved hjælp af amtsarkivet. Fattigkassens regnskab skulle hvert år afsluttes den sidste dag i december og derefter indsendes til herredsprovsten. Det var sognepræsten, der affattede regnskabet, som

kommissionens øvrige medlemmer derpå underskrev. Efter at provsten havde kontrolleret regnskabet, skulle han sende det tilbage til sognepræsten med sine anmærkninger. Sognepræsten havde nu mulighed for at gøre sine bemærkninger, hvorefter regnskabet gik tilbage til provsten, der sendte det videre til amtsfattigdirektionen, hvor det fandt et nogenlunde blivende sted.

I Odense amts arkiv er der bevaret et par pakker med regnskaber, der er blevet kontrolleret af amtsfattigdirektionen.⁵ I den ene pakke findes der fra Paarup sogns fattigkasse to regnskaber, der på reglementeret vis var underskrevet den 31. december 1824 og den 31. december 1825 af kommissionsmedlemmerne. Forstanderne fra 1824 kendtes i forvejen fra forhandlingsprotokollen, og deres navne bekræfter, at der ikke var sket udskiftning i valgperioden. Da 1824 var valgår, tiltrådte der et nyt hold forstandere efter nytår, og deres navne findes på det regnskab, der blev afsluttet nytårsaftensdag 1825.

Journalerne fra Odense amts arkiv er gennemgået i den relevante gruppe (Litra Q) om fattigvæsenet i håb om at finde sager, der var underskrevet af kommissionen i Paarup sogn.⁶ Der var en del sager fra Odense fattigkommission og forholdsvis få fra landsogne, dog ikke fra Paarup. Et blik i journalen under Litra M (Breve fra Odense Herred) viste, at der også kan gemme sig fattigsager her. Sagerne kan bl.a. dreje sig om folk fra Paarup sogn, der anmodede amtet om at få understøttelse af sognets fattigkasse. I sådanne tilfælde bad amtet fattigkommissionen om en udtalelse, som det altså skulle være muligt at finde, evt. forsynet med kommissionsmedlemmernes underskrifter.

En ansøgning fra 1831 fra et fattiglem blev af amtet sendt til fattigkommissionen til udtalelse. Denne blev desværre kun underskrevet af sognepræsten i hans egenskab af formand, men en tilsvarende ansøgning året efter fra et andet fattiglem gav bedre resultat, idet sognepræsten ikke nøjedes med at skrive sit eget navn, men også tilføjede navnene på de fire valgte medlemmer.⁷ To tilsvarende sager fra 1837 var kun underskrevet af præsten.⁸

På sogneniveau er der mulighed for at finde frem til navnene på nogle fattigforstandere, idet fattigkommissionen havde ret til at få godtgjort udgiften til begravelse af fattiglemmer, der ikke havde slægtninge, som kunne og ville betale. Det var derfor nødvendigt for kommissionen at få et overblik over de afdøde almisselømmers ejendele, hvad der kunne ske ved at registrere disse, eventuelt i en særlig protokol.⁹ Registreringen blev som regel foretaget af en sognefoged og en fattigforstander, der begge satte deres navn under registreringsforretningen. Disse registreringer har bidraget med navne på forstandere fra 1829 og 1837.

Endelig er det søgt udnyttet, at fattigkommissionerne ofte korresponderede indbyrdes, når det skulle fastslås, hvilket sogn der havde forsørgelsespligten over for en bestemt fattig. Da Paarup sogn var nabo til Odense købstad, kunne man muligvis forvente, at Odense fattigkommissions arkiv rummede breve fra Paarup med anvendelige underskrifter. Fattigkommissionens journal er gennemgået for de år, hvorfra der savnes forstandere, men desværre uden resultat. Der findes et enkelt brev fra Paarup, men kun med formandens underskrift.¹⁰

Hvem var fattigforstanderne?

Det lykkedes at finde frem til 45 af de 52 forstandere, der skulle udpeges ved de 13 valg mellem 1803 og 1839. Kun i ét tilfælde var der tale om, at en forstander lod sig genvælge for den følgende periode. Det ser således ud til, at hvervet som fattigforstander var noget, man søgte at slippe for hurtigst muligt. Der er heller ikke konstateret tilfælde, hvor en forstander holdt en pause og derefter tog en ny periode. Til gengæld var der tilsyneladende ingen af fattigforstanderne, der søgte at slippe fri midt i en valgperiode, hvad der måske hang sammen med, at reglementets § 29 truede med, at uvillige og forsømmelige forstandere ville blive indberettet til amtsfattigdirektionen.

Resultaterne af de syv første valg til fattigkommissionen findes i dennes forhandlingsprotokol. Som hovedregel oplyses den nyvalgte erhverv, navn og bopæl, hvad der gør det forholdsvis let at finde flere oplysninger om vedkommende. Hvor kendskabet til en fattigforstander kun stammer fra dennes underskrift på et eller andet dokument, mangler som regel opgivelse af både erhverv og bopæl, og det kan derfor give problemer at identificere vedkommende.

Ved disse identifikationer er der brugt en række hjælpemidler med et kartotek over familier i Paarup sogn 1787-1845 som det vigtigste. Dette kartotek bygger på kirkebøger og folketællinger og omfatter alle ægtepar, der nævnes i disse i den pågældende årrække. Endvidere er en række registre, der omhandler ejendomsforholdene i sognet, blevet brugt.¹¹

Det har med disse hjælpemidler været forholdsvis let at udfylde et skema med oplysninger om de enkelte fattigforstandere, heriblandt hartkornsvurderingen af deres ejendomme. Værdierne for de forskellige ejendommers hartkorn stammer dels fra 1844-matriklen, dels fra realregistrene til skøde- og panteprotokollerne og dels fra de hartkornslister, der blev indført i kommissionens forhandlingsprotokol til brug ved påligningen af udgifterne til fattigvæsenet.¹²

Skema 2: De enkelte fattigforstanderes hartkorn.
(Beregnet i tønder hartkorn).

Valgperiode	Forstandernes hartkorn				Gennemsnit
1804 - 1806	4,5	6,0	10,3	6,9	6,9
1807 - 1809	6,9	6,0	4,4	7,7	6,3
1810 - 1812	7,5	9,5	7,9	4,4	7,3
1813 - 1815	6,6	7,5	5,4	6,1	6,4
1816 - 1818	7,5	6,1	4,4	6,1	6,0
1819 - 1821	7,1	7,5	2,4	1,1	4,5
1822 - 1824	3,6	6,1	8,5	11,1	7,3
1825 - 1827	3,7	6,0	2,3	1,6	3,4
1828 - 1830	8,1	4,5	-	-	6,3
1831 - 1833	5,0	1,4	7,5	6,1	5,0
1834 - 1836	-	-	-	-	-
1837 - 1839	2,4	2,9	3,4	-	2,9
1840 - 1841	7,4	4,3	3,7	5,3	5,2
Gennemsnit for samtlige 45 fattigforstandere:					5,7

Som det ses af skema 2, var der ingen husmænd, der blev udpeget som fattigforstandere.¹³ Dette hænger utvivlsvist sammen med, at reglementets ord om »de bedste sognemænd« blev fortolket på den måde, at fattigforstanderne ikke bare skulle være rimeligt begavede – og måske endda i stand til at læse og skrive – men også være ejere eller fæstere af nogenlunde store ejendomme. Kun fire af forstanderne kaldes bols-mænd; de tre af dem havde mellem 1 og 2 td. hartkorn, mens den tredje havde 2,3. Han blev da også undertiden betegnet som gårdmand.

Mens det altså er klart, at det overvejende var gårdmændene, der blev udpeget som fattigforstandere, er det sværere at sige, om der var en bestemt størrelse af gårde, hvis ejere/brugere næsten på forhånd var udpeget til at være medlemmer af fattigkommissionen. I hartkornsfortegnelsen fra 1821 var der 53 brug med over 1 td. hartkorn. Deres gennemsnitsstørrelse var på 5,9 td. hartkorn, hvad der ikke afviger meget fra forstandernes gennemsnit på 5,7. Selv om der er forstanderskaber, hvis sammensætning rent hartkornsmæssigt afviger en del fra gennemsnittet, er materialet rent talmæssigt for småt til, at det er muligt at sige, om der er tale om en tendens eller blot om tilfældigheder.

Alt i alt er det indtrykket, at fattigkommissionen, når den skulle udpege et nyt hold medlemmer, tog hensyn til, at medlemskabet var en

byrde, der skulle fordeles så ligeligt som muligt. Når en gårdmand havde aftjent sin periode i kommissionen, var han fredet resten af sin tid, hvad fattigvæsenet angik. De mænd, der blev udpeget, var hovedsageligt under 50 år, hvad der kan have været fornuftigt i betragtning af, at værdigheden som fattigforstander medførte en del praktisk arbejde med at indsamle penge og naturalier og bagefter hjælpe med uddelingen af almisserne. Netop dette praktiske arbejde medførte, at det set fra sognepræstens side var hensigtsmæssigt at have de fire fattigforstandere fordelt så jævnt som muligt i sognet. Dette ville betyde, at præsten som formand kunne udnytte forstandernes kendskab til beboerne i deres område, og at transportbesværet med at samle og fordele almisserne blev mindst muligt. Det kan da også ses, at næsten samtlige fattigkommissioner var sammensat på en sådan måde, at medlemmerne boede spredt i sognet. Valgene må være foregået på den måde, at man på forhånd er gået ud fra, at der skulle vælges en mand fra hver af sognets forskellige dele, og først derefter er kommissionsmedlemmerne begyndt at tænke på, hvem der var »de bedste sognemænd«.

Valgbestemmelser for skolekommissionen

I almindelighed regnes året 1814 for skelsættende i den danske skolehistorie, idet Frederik VI i dette år underskrev de forordninger om almueskolevæsenet på landet og i købstæderne, som kom til at danne rammen om skolens udvikling i 1800-tallet. Forordningerne havde en forgænger, nemlig et foreløbigt reglement, som fra 1806 fastsatte regler for skolevæsenet på øerne.¹⁴ Bestemmelserne om valg til skolekommissionerne var få og enkle og blev ikke ændret i 1814.

Skema 3: Bestemmelser om valg til skolekommissionen.

Hvem var »fødte« medlemmer?	Sognepræsten og sognets skolepatroner.
Hvem havde valgret?	Amtets skoledirektion.
Hvem kunne vælges?	1 eller 2 »blandt de hæderligste bønder«.
Valgperiode	Mindst 2 år.

Som det ses, var reglementet noget vagt angående valgperiodens længde. Det gav mulighed for, at en skoleforstander kunne blive siddende, så længe han havde lyst, men også for, at han trak sig tilbage, så snart chancen var der. Erfaringen blev da også mange steder, at tilsynet med skolen kom til at lide under manglende stabilitet. En kritiker kaldte skoleforstanderne en »samling af stokkemænd«, hvad der på ingen måde var en kompliment.¹⁵

Hvordan kan man finde navnene på skoleforstanderne?

For Paarup sogns vedkommende er det uproblematisk at finde frem til skoleforstanderne, idet skolekommissionens forhandlingsprotokol er bevaret for hele perioden 1808-1841.¹⁶ Selv om reglementet blev udstedt i 1806, trådte det nye skoletilsyn først i funktion i sommeren 1808. Med en valgperiode på to år var der mulighed for 17 valg af i alt 34 forskellige skoleforstandere, men forhandlingsprotokollerne viser, at sognet kunne klare sig med 19. Der var altså i betydelig udstrækning tale om, at forstanderne fungerede længere end minimumstiden på 2 år.

I årenes løb blev det en nogenlunde fast skik, at udskiftningen af forstandere fandt sted i april måned, men først fra 1830 nåede man frem til, at kun én forstander ad gangen afgik. For tilsynet var det en fordel, at der var en vis kontinuitet, og at sognepræsten ikke hver gang skulle begynde på bar bund med at oplære to forstandere.

Var en mand villig til at fortsætte, foregik der tilsyneladende intet formelt valg; først når en forstander ønskede at gå af, skete der noget. I 1817 ønskede begge forstandere at trække sig tilbage, og forhandlingsprotokollen viser, hvordan valget af nye medlemmer i praksis foregik. Selv om det formelt var amtsskoledirektionen, der valgte de nye medlemmer, foregik det reelt ved, at de afgående forstandere foreslog to afløser, hvorefter sognepræsten i sin egenskab af formand skrev til skoledirektionen for at bede den om at bekræfte valget.¹⁷

Hvis det er så uheldigt, at et sogns forhandlingsprotokoller ikke findes, betyder ovennævnte fremgangsmåde ved valgene, at der er mulighed for at finde forstandernes navne i amtsarkivet. Anmodningen om godkendelse af et valg bør være registreret som modtaget i amtets journal, hvorefter det forhåbentligt er muligt at finde frem til den originale anmodning om godkendelse af valget. Men da der i mange år ikke blev brugt et fast valgtidspunkt, vil det ofte være nødvendigt nøjsommeligt at vende mange sider i journalen.

I skoledirektionen sad ud over amtmanden amtsprovsten, hvis arkiv også rummer nogle skolearkivalier, der dog ikke har interesse i denne forbindelse. Heller ikke herredsprovstens arkiv synes at kunne bidrage

med navne på skoleforstandere. Det samme gælder bispearkivet, selv om biskoppen skulle føre tilsyn med stiftets skoler.

Både præst og skoleforstandere var pligtige til flittigt at besøge skolen for at kontrollere læreren og undervisningen. Deres besøg skulle indføres i skolens journal, der ikke er bevaret i Paarup sogn. Sognepræsten førte sin egen protokol over skolebesøgene, men i den nævnes der ikke noget om skoleforstanderne.¹⁸ Derimod findes der en pakke med skolekommissionssager, der oplyser et par navne (fra 1835), der var kendt i forvejen.¹⁹

Hvem var skoleforstanderne?

Ejendomsstørrelsen for de 19 skoleforstandere frem til 1841 adskilte sig ikke meget fra de samtidige fattigforstanderes. Dette kan ikke komme som den store overraskelse, da begge typer borgerligt ombud skulle bestrides af nogenlunde den samme, ret begrænsede flok mænd.

*Skema 4: Skoleforstandernes hartkorn i Paarup sogn 1808-1841.
(Hartkornet beregnet i tønder)*

Valgperiode	Hartkorn	Valgperiode	Hartkorn
1808-1810	10,0	1826-1830	5,7
1808-1810	4,4	1826-1834	6,1
1810-1814	4,0	1830-1833	7,1
1810-1814	4,4	1833-1835	4,5
1814-1817	9,5	1834-1837	2,4
1814-1817	7,9	1835-1840	5,3
1817-1820	6,6	1837-1840	4,3
1817-1820	9,8	1849-1841	1,6
1820-1826	1,6	1840-1841	3,7
1820-1826	7,5		
		Gennemsnit:	5,6

Valgbestemmelser for sogneforstanderskabet

Ved oprettelsen af fattig- og skolekommissionerne havde man opnået et vist lokalt selvstyre, men som det er fremgået af det foregående, var der måde med demokratiet, idet der ikke foregik frie valg til disse to organer.

Først med indførelsen af sogneforstanderskaberne i 1841 ændredes dette.²⁰ De tidligere fattig- og skolekommissioner blev nedlagt, og de nye forstanderskaber skulle overtage deres arbejdsområder, samt nogle nye.

Sogneforstanderskaberne kom til at bestå af nogle »fødte« og nogle valgte medlemmer, der blev valgt af en begrænset vælgerskare. Den privilegerede stilling for nogle få følte efter enevældens afskaffelse i 1849 ikke længere helt tidssvarende, og i 1855 kom en lov, der ændrede forstanderskabernes sammensætning og medførte en vis demokratisering af valgmåden.²¹ Denne lov gjaldt til 1868, da sogneforstanderskaberne afløstes af sogneråd. 1868-loven overtog dog de gamle valgrets- og valgbarhedsbestemmelser, der forblev i kraft til 1908.

Det ses, at de »fødte« medlemmers rettigheder blev begrænset i 1855, idet herredsfogeden da kun fik taleret, mens præsten måtte indskrænke sig til at tale med om de sagsområder, han mentes at have særlig forstand på, nemlig fattig- og skolesager. Vælgerkorpset blev udvidet en del i 1855, idet bl.a. husmænd og nogle tjenestefolk nu fik valgret. Til gengæld sikrede lovgiverne, at demokratiet ikke blev helt uhæmmet ved at indføre bestemmelserne om, at de store skatteydere skulle vælge flertallet i sogneforstanderskaberne.

Hvordan kan man finde navnene på sogneforstanderne?

Som i tilfældene med fattigforstanderskaberne og skolekommissionerne er det lettest, hvis forhandlingsprotokollerne er bevaret. I Paarup sogn er dette ikke tilfældet, idet sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol kun findes bevaret 1842-57.²² Derefter er der et hul frem til 1880.

Protokollen oplyser de valgte erhverv, navn og bopæl, ligesom det meddeles, når en afløser måtte træde til på grund af dødsfald eller et medlems mere presserende pligter som rigsdagsmand i hovedstaden. Selv om protokollen, der dækker årene 1857-80, tilsyneladende er forsvundet, er det alligevel muligt at finde frem til i hvert fald nogle af de manglende navne. Resultatet af valghandlingen skulle nemlig indberettes til amtmanden, der så skulle skrive tilbage for at godkende valget.

Denne brevvekslings ene halvdel er eftersøgt i amtsarkivet. Som det skulle være, er det indført i journalerne under »Almindelige og forskellige sager«, at amtet havde modtaget indberetningerne om resultaterne af valgene i 1858, 1861 og 1864.²³ Desværre kunne kun indberetningerne

Skema 5: Bestemmelser om valg til sogneforstanderskaberne.

	1841	1855
Hvem var »fødte« medlemmer?	Sognepræsten, ejere af over 32 td. hartkorn i sognet og med bopæl i dette, herredsfogeden.	Sognepræsten, dog kun i skole- og fattigsager, og herredsfogeden, men uden stemmeret.
Hvem havde valgret?	Mænd over 25 år, der ejede eller fæstede mindst 1 td. hk., eller som ejede eller fæstede bygninger, der var forsikret for 1000 rbd. sølv, eller som forpagtede eller lejede 6 td. hk. <i>Undtagelser:</i> Mænd, der var straffede eller under tiltale for en vanærende forbrydelse, umyndige, fallenter.	Alle med valgbarhed til folketinget. Valgbare var: Mænd over 25 år og med indfødsret. <i>Undtagelser:</i> Mænd, der var straffede for en vanærende handling, tjenestefolk uden egen husstand, modtagere af ikke-tilbagebetalt eller ikke-eftergivet fattighjælp, umyndige, fallenter.
Hvem kunne vælges?	De samme, som havde valgret, dog ikke samtidigt nært beslægtede (far – søn – sønnesøn).	De samme, som havde valgret, og som havde boet i kommunen i et år.
Antal valgte	4-9.	Ingen ændring i medlemstallet (præsten fra-regnet). Dog skulle der vælges et ulige antal forstandere.
Valgperiode	6 år.	6 år.
Særlige bestemmelser		Den »mindre halvdel« valgtes af de til folketinget valgbare, der havde betalt deres kommuneskatter. Den »større halvdel« valgtes af den femtedel af de valgberettigede, der året før havde betalt mest i kommuneskatter.

fra 1858 og 1864 findes i de pakker, hvor de burde ligge.²⁴ Til gengæld gav de de søgte oplysninger om de nyvalgte forstandere.

Det manglende forstanderskab fra valget i 1861 dukkede op takket være fundet af sogneforstanderskabets kopibog.²⁵ Heri indførtes et udvalg af de breve, sogneforstanderskabet afsendte og modtog, og en gang imellem skrev alle medlemmerne under på kopierne af de udgående breve.²⁶

Hvis forhandlingsprotokol, amtsarkiv og kopibog havde svigtet, havde der været mulighed for delvis erstatning i to pakker i det kommunale arkiv. En pakke med forstanderskabets korrespondance indeholder nogle breve, der er underskrevet af sogneforstandere, og en pakke fattigkommissionssager rummer nogle legatregnskaber, der også er undertegnet af forstandere.²⁷

Hvem var sogneforstanderne?

Da sogneforstanderskaberne ikke var samtidige med fattig- og skolekommissionerne, har det været nødvendigt at bruge nogle supplerende kilder ved identifikationen af sogneforstanderne. Det drejer sig om folketællingerne fra 1850, 1855 og 1860, samt om en hartkornsfortegnelse fra 1852-56.²⁸

De 39 sogneforstandere er blevet identificeret uden større problemer. Genvalg forekom kun i to tilfælde, hvad der dog ikke behøvede at give problemer for forstanderskabets arbejde, idet kontinuiteten var sikret ved, at kun tre eller fire medlemmer blev udskiftet ved hvert valg. I de tilfælde, hvor et medlem afgik i utide, var der hver gang en mere eller mindre naturlig årsag: dødsfald, afgang til rigsdagen eller pludselig sindsygd.

I 1847 måtte der omvalg til, da valget i november blev erklæret ugyldigt. På amtsrådets møde den 29. november behandlede man en skrivelse fra sogneforstanderskabet i Paarup, hvor man var i vildrede med, hvordan valgreglerne skulle fortolkes.²⁹

Problemet var, at en af sogneforstanderne var død i maj måned, og da der manglede tre år af valgperioden, skulle der vælges en erstatning. Forstanderskabet bestemte sig til at vælge afløseren sammen med de tre nye medlemmer, der skulle udgøre den kommende »mindre halvdel«. Valgbestyrelsen frygtede, at der ved dette valg var blevet begået to fejl. Den ene var, at man havde valgt de fire nye forstandere under ét, hvad der var diskutabelt, idet de tre skulle fungere i seks år og den sidste kun i tre. Den anden mulige fejl var, at der på listen over de valgbare var

Ole Hansen Nissen var ikke som de fleste andre sogneforstandere gårdmand, men lærer. Han blev medlem af forstanderskabet i 1858 og havde derudover mange andre gøremål i sognet. Hans aktiviteter indbragte ham ved en bispevisitats en syrlig bemærkning om, at han havde gode evner, men at han spredte sine interesser for meget.

(Paarup Lokalhistoriske Arkiv – Foto: Frank Hansen).

opført en mand, der muligvis ikke måtte vælges. Den pågældende havde været medlem af forstanderskabet siden 1841, men først nu blev der rejst tvivl om hans valgbarhed.

Amtsrådets afgørelse blev, at valget måtte regnes for ugyldigt, og at det skulle gå om.³⁰ Hvad valgbarhedsspørgsmålet angik, måtte valgbestyrelsen selv finde ud af, om kandidaten var valgbar eller ej.

Man kan undre sig over, at den omdiskuterede kandidat overhovedet kunne komme på tale som medlem af forstanderskabet og endnu mere over, at han var blevet sognefoged. For selv om det lå næsten 30 år tilbage i tiden, kan det ikke have været ubekendt i sognet, at han i sin tid var blevet idømt 6 × 5 dages fængsel på vand og brød som medlem af en bande, der fremstillede og fordelte falske pengesedler.³¹

Først på selve valgdagen afgjorde forstanderskabet spørgsmålet. Man fandt tilstrækkeligt mange undskyldende omstændigheder, der gjorde, at den dom, kandidaten havde fået for sin ungdomsforsæelse, ikke var tilstrækkeligt vanærende til, at han måtte forkastes som valgbar.³² Nyvalget fandt sted den 21. februar 1848, og sognefogeden fortsatte som medlem af forstanderskabet til 1855.

Ellers synes der ikke at have været problemer med godkendelse af valgene, og de valgte sogneforstanderes hartkorn fordeler sig som vist i skema 6.

Skema 6: Sogneforstandernes hartkorn i Paarup sogn 1841-64.³³
(Beregnet i tønder).

Valgtidspunkt	Forstandernes hartkorn								Gennemsnit
1841	10,1	6,9	4,4	1,1	10,1	1,3	3,7		5,4
1844	0,9	1,5	7,4	6,6	7,9				4,8
1848	1,3	3,8	7,6						4,2
1850	3,4	3,9	5,3	1,3					3,4
1853	2,0	2,6	5,4						3,3
1855	7,4	7,9	3,6	2,8	7,0	0,7	1,4		4,4
1858	10,5	5,6	6,3	3,8	0,8				5,4
1861	8,2	4,7	7,6						6,8
1864	5,7	3,6	2,8	1,6					3,4
Gennemsnit af de nyvalgte sogneforstanderes hartkorn:									4,6

Efter den gamle matrikel var den gennemsnitlige vurdering for sognets ejendomme over 1 td. hartkorn på 4,8 td., mens det efter den nye matrikel fra 1844 blev på 4,5 td. hartkorn. De mænd, der blev valgt til at bestyre kommunens anliggender, ejede eller drev altså ejendomme, hvis vurdering ikke afveg meget fra sognets andre gårdmænds.

Det udelukker naturligvis ikke, at der er store variationer i de enkelte forstanderskaber, hvor to mænd i 1841 ejede hver 10,1 tønder hartkorn, mens de to bolsmænd kun lige kom op over den nødvendige ene tønde.

Slutning

Udviklingen fra fattig- og skolekommissioner til sogneforstanderskaber viser bl.a., hvordan valgretten gradvist blev mere demokratisk. Fra de yderst begrænsede og lukkede kredse, der udpegede fattig- og skoleforstanderne, nåede man i 1841 frem til, at vælgerskaren omfattede en større del af sognets mænd over 25 år, idet det dog var ordnet så viseligt, at husmænd, tjenestekarle og daglejere m.fl. ikke fik nogen indflydelse. I Paarup sogn havde ca. 25 % af alle mænd over 25 år valgret i 1845. Selv om reformen i 1855 gav valgret til andre end gårdmænd, var disses dominans stadig sikret i kraft af, at de største skatteydere valgte flertallet i sogneforstanderskabet.

Kravene til, hvem der kunne vælges, gennemløb en lignende udvikling. Den vage bestemmelse om, at fattigforstanderne skulle findes

blandt »de bedste sognemænd«, betød i praksis, at det var gårdmænd (og enkelte bolsmænd), der i Paarup sogn blev udpeget til dette ikke særligt eftertragtede hverv, som de som regel forlod så hurtigt som muligt. Det vigtigste kriterium, når fattigforstanderne skulle findes, synes at have været en jævn geografisk fordeling i sognet.

Skoleforstanderne skulle findes blandt de »hæderligste bønder«. Disse agtværdige mænd blev ofte kritiseret for deres uanvendelighed. Det er ikke til at sige, om de i Paarup sogn var bedre end gennemsnittet, men de blev fundet blandt samme gruppe gårdmænd som fattigforstanderne, og de passede gennemgående deres hverv i længere tid, end disse gjorde. Det kan hænge sammen med, at skoletilsynet ikke var særligt byrdefuldt, og at det mest belastende arbejde måske var at indkræve bøder for børnenes skoleforsømmelser.

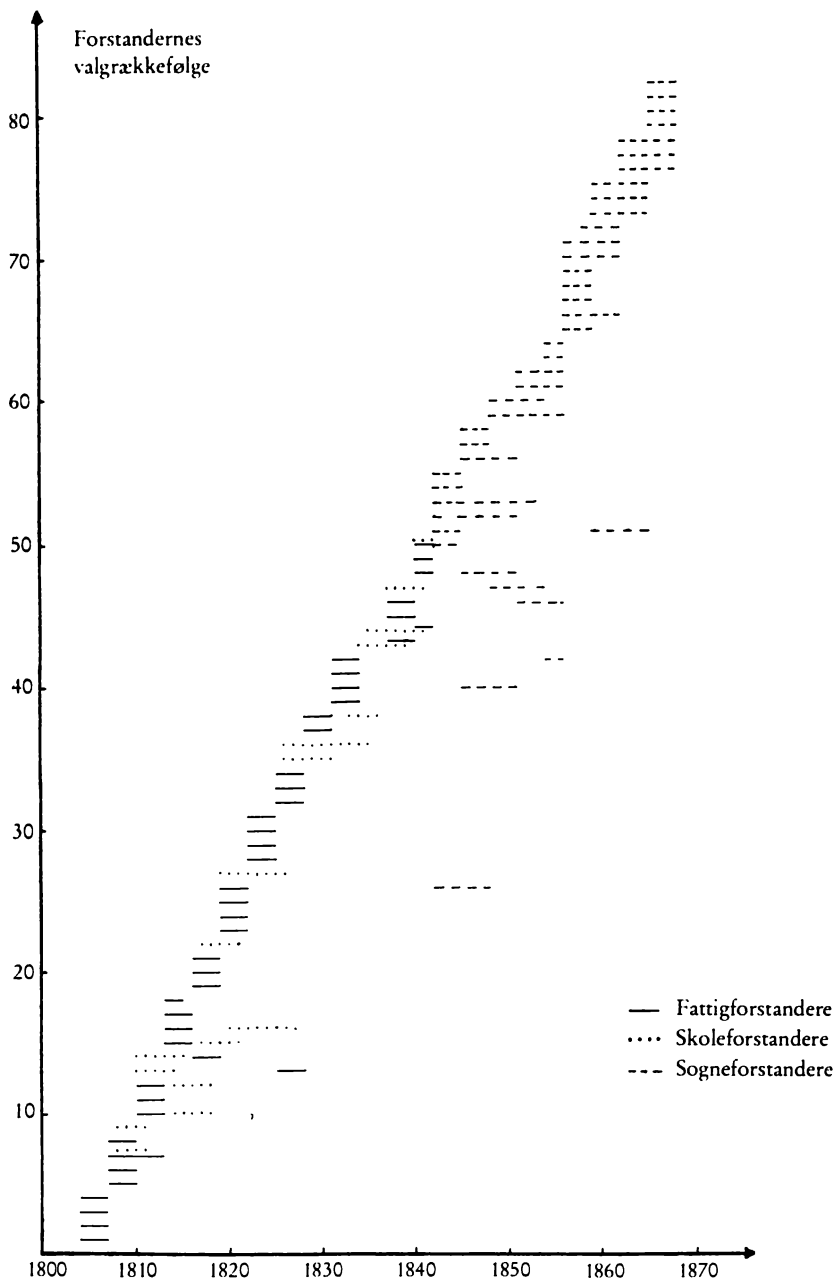
At være valgbar til sogneforstanderskabet var det samme som at have valget til det, bortset fra, at der i 1855 blev indført en lempelig regel om, at de valgbare skulle have haft bopæl i kommunen i ét år. De »fødte« medlemmers stemmeret indskrænkedes i 1855, samtidig med at vælgerkorpset blev udvidet. De store gårdmænd var i Paarup sogn – som sikkert mange andre steder – overrepræsenterede som sogneforstandere. Denne tendens blev i 1855 lovsikret ved, at de største skatteydere skulle vælge forstanderskabets »større halvdel«.

Figur 1 viser, at det var sjældent at sidde samtidigt i både fattig- og skolekommissionen, hvad der kan tages som en bekræftelse på, at de borgerlige ombud blev betragtet som en byrde, der skulle fordeles på de flest mulige. For begge kommissioner gælder det, at medlemmerne efterhånden kom fra stadigt mindre gårde (se figur 2). Denne tendens kan dog ændres, hvis de manglende fattigforstandere bliver fundet, ligesom det må huskes, at det samlede antal af forstandere ikke er stort. En tilsvarende udvikling ses ikke for sogneforstandernes vedkommende.

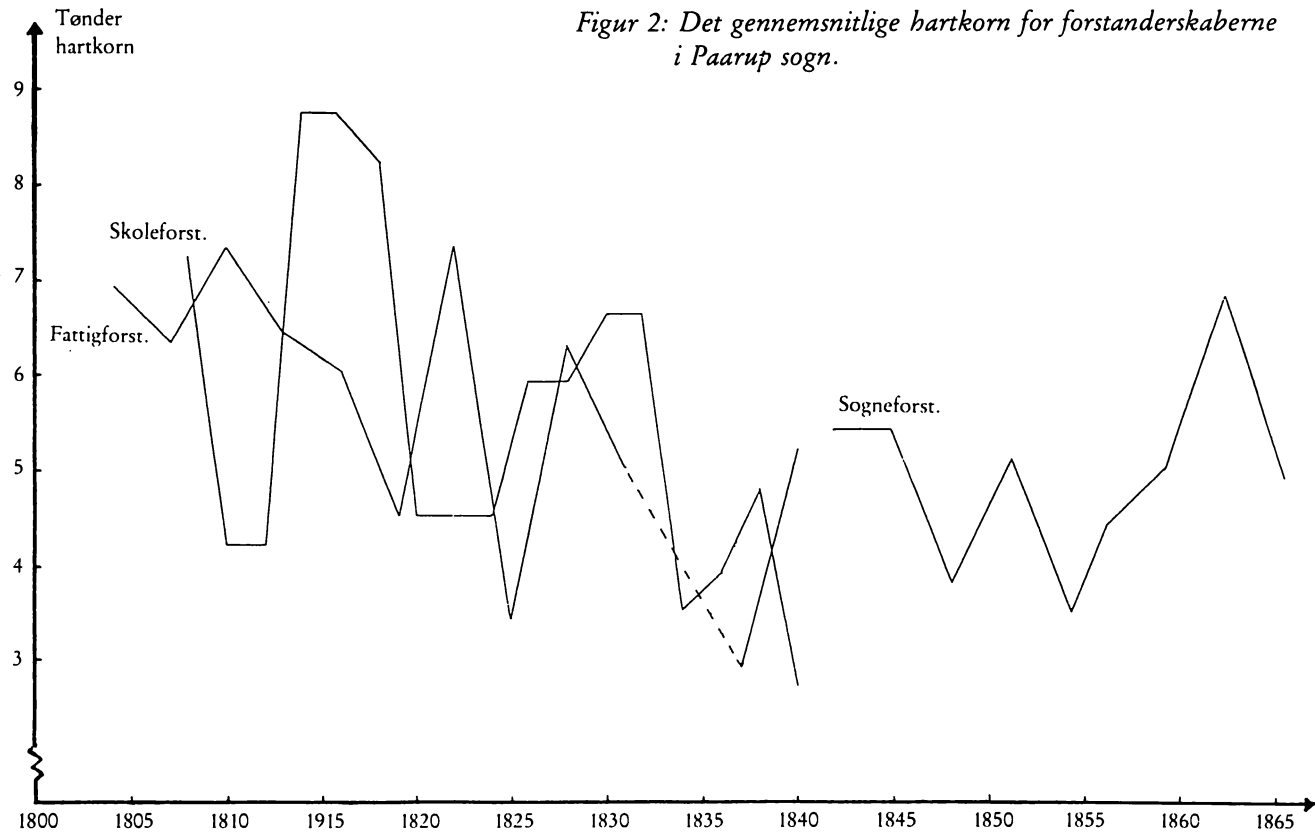
Det første sogneforstanderskab havde ikke megen erfaring i at bestyre sognets sager. Et medlem havde været såvel skole- som fattigforstander de to foregående år, men han døde allerede i 1843, og en anden forstander kunne se tilbage på to år som fattigforstander fra 1819 til 1821. Det var alt. Kun sognepræsten havde administrativ erfaring af større betydning fra sit mangeårige arbejde i fattig- og skolekommissionerne.

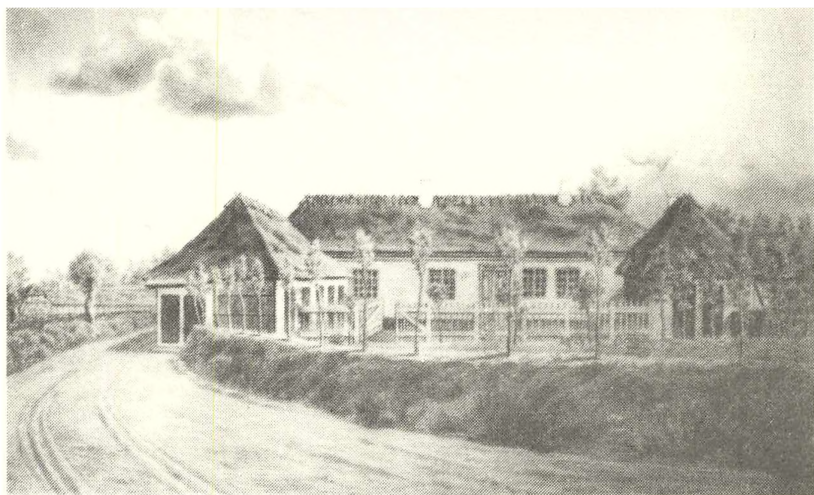
Der kan således ikke umiddelbart tales om megen kontinuitet fra de to kommissioner fra før 1842 og frem til det nye sogneforstanderskab, når man ser på, hvilke personer der blev valgt. Ganske vist kom der senere forstandere ind, der tidligere havde haft poster som fattig- og skoleforstandere. Men dels skete det kun i et begrænset antal tilfælde, dels var

Figur 1: Funktionsperioder for forstandere
i Paarup sogn.

Figur 2: Det gennemsnitlige hartkorn for forstanderskaberne i Paarup sogn.

Paarup sogns nyvalgte sogneforstanderskab holdt det første møde den 24. februar 1842 i den gamle, stærkt ombyggede rytterskole i Snestrup. Paragraf 22 i anordningen om landkommunevæsenet gav mulighed for at leje et mødelokale, men forstanderskabet vedtog den besparende løsning at holde møderne i skolestuen.
(Paarup Lokalhistoriske Arkiv – Foto: Frank Hansen).

deres erfaring enten kortvarig eller så gammel, at det ikke giver mening at tale om en fortsættelse af deres virksomhed.

Derimod kan der tales om kontinuitet, når man ser på, hvilken kreds af mænd, det var, der beklædte tillidsposterne både før og efter kommunalreformen af 1841. I langt den overvejende del af tilfældene kom forstanderne fra gårdmandsklassen, der blev suppleret med enkelte bols-mænd, en møller, en lærer og en enlig husmand. Disse sidste var undtagelserne, som bekræftede reglen: At magten var gårdmændenes.

Noter:

1. »Schous forordninger« 1800-03, s. 663-81. (= »Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve ...«).
2. Paarup kommunale arkiv: Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1803-21, fol. 2.

3. Paarup kommunale arkiv: Fattigkommissionens forhandlingsprotokoller 1803-21 og 1840-57.
4. Erik Nørr, *Præst og administrator*, 1981, s. 252.
5. Odense amts arkiv: Amtsfattigdirektionen, Sognenes approberede regnskaber 1821-23 og 1824-25, 1827-28.
6. Odense amts arkiv: Journaler 1827-36 (1 bind pr. år), Litra Q, breve fra forskellige, fattigvæsenet angående.
7. Odense amts arkiv: Breve fra Odense herred, 21. marts 1831 og 12. februar 1832.
8. Odense amts arkiv: Breve fra Odense herred, nr. 1465 og 2402.
9. Paarup kommunale arkiv: Fattigkommissionens registreringsprotokol 1803-59. Samme: Registreringslister over de afdøde almisselemmers ejendele 1837-51.
10. Odense magistrats arkiv: Journal for fattigkommissionen 1820-44. Heri henvises til et brev fra 1838 med journalnummer 52. Men et eftersyn i den tilsvarende journalpakke (Fattigkommissionens journalsager 1837-38) gav som nævnt ingen nye navne på fattigforstandere.
11. Det drejer sig om følgende: Register over fæstebreve vedrørende Paarup sogn; Ejer- og brugerregister over matriklerne 1664-1871 vedrørende Paarup sogn; Uddrag af skøde- og panteprotokollernes realregistre vedrørende Paarup sogn; Register over ejendoms- og stednavne i Paarup sogn.
12. Paarup kommunale arkiv: Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1803-21, heri hartkornslister for årene 1817, 1818, 1819 og 1821.
13. Som husmandsbrug regnes ejendomme med mindre end 1 td. hartkorn.
14. »Provisorisk reglement for almueskolevæsenet på landet i Sjælland, Fyen, Lolland og Falster« af 10. oktober 1806. Collegialtidende 1806, s. 700 ff.
15. Helle Linde: *Magistrat og borger*, 1978, s. 59-60. – Stokkemænd var oprindeligt agtværdige mænd, der fungerede som retsvidner på herredstingene, men efterhånden blev det skik og brug at leje ukyndige og affældige personer til at møde for sig; deraf det ringe omdømme.
16. Paarup kommunale arkiv: Skolekommissionens forhandlingsprotokol 1808-1835 og 1835-58.
17. Paarup kommunale arkiv: Skolekommissionens forhandlingsprotokol 1808-35, fol. 30 f., 2. januar 1817. – Den 26. februar 1817 lovede den fungerende sognepræst at skrive til direktionen. Hans skrivelse er uden held eftersøgt i Odense amts journal for 1817.
18. Paarup præstearkiv: Skolebesøgelsesprotokol 1824-45.

19. Paarup kommunale arkiv: Skolekommissionens sager 1830-1933, heri diverse regnskaber og dokumenter angående skolevæsenet 1834-69.
20. »Anordning angående landcommunevæsenet« af 13. august 1841.
21. »Lov om sogneforstanderskabernes og amtsrådenes sammensætning og valg« af 22. marts 1855.
22. Paarup kommunale arkiv: Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1842-57.
23. Odense amts arkiv: Journal 1858, Almindelige og forskellige sager, nr. 2507. Ditto 1861, nr. 1574. Ditto 1864, nr. 1549.
24. Odense amts arkiv: Breve fra Odense herred, 1858, 1861 og 1864.
25. Paarup kommunale arkiv: Sogneforstanderskabets/sognerådets kopibog 1847-1929.
26. Eksempelvis den 30. november 1862.
27. Paarup kommunale arkiv: Sogneforstanderskabets korrespondance 1842-64, Fattigkommissionens sager 1827-61 (heri regnskaber for Det Ahlefeldtske og Det Langstedtske Legat 1827-61).
28. Paarup kommunale arkiv: Skolekommissionens sager 1830-1933 (heri regnskaber og div. dokumenter vedkommende skolevæsenet 1834-69, der indeholder en hartkornsfortegnelse 1852-56).
29. Odense amtsråds arkiv: Forhandlingsprotokol 1842-50, møde den 29. november 1847, journalnummer 654.
30. Som foregående note, samt: Odense amts arkiv: Kopibog 1841-48, 29. november 1847, journalnummer 654.
31. Valgbarhedssagen kan følges i Odense amts arkiv: Journal 1847: Jnr. 2894; Journal 1848: Jnr. 215, samt de tilsvarende kopibøger. – Dommen i sagen om de falske pengesedler kan læses i Collegialtidende No. 27, 13. maj 1820, s. 371-79.
32. Paarup kommunale arkiv: Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol, 21. februar 1848.
33. I 1844 skulle der kun vælges fire forstandere, men da en af disse blev rigsdagsmedlem, er hans afløser taget med. Den femte forstander i 1858 var sognets lærer, hvis forgænger i forstanderskabet blev sindssyg.

(De benyttede arkivalier findes alle i Landsarkivet for Fyn. Registerne, der omtales i note 11, findes på Paarup Lokalhistoriske Arkiv.)

De nye sognekommunale opgaver fra 1842

En undersøgelse af praksis i tre fynske sognekommuner
1842-50

Af Gitte Lundager Rausgaard

Det kommunale selvstyre blev indført ved landkommunalanordningen af 1841, hvor der blev oprettet sogneforstanderskaber til først og fremmest at varetage de opgaver, som havde påhvilet fattig- og skolekommissionerne siden begyndelsen af 1800-tallet. Hertil kom en række andre opgaver vedr. veje, sundhed, næring, brand og assurance samt opsyn med ro og orden – opgaver, som sogneforstanderskaberne skulle løse i samarbejde med statens stedlige repræsentanter, amtmanden og herredsfogeden samt dennes underordnede, sognefogeden.

Landsbyerne havde en lang tradition for selvstyre, hvor bønderne var organiseret i bylav med en valgt oldermænd. I dette forum havde man primært reguleret dyrkningsfællesskabet frem til udskiftningen, men bylavet havde også haft opgaver af brand- og politimæssig art, og oldermænd kunne også mægle mellem beboere og pante for forsømt pligtarbejde. Sognefogeder havde der også været i flere hundrede år. Efter at godsejerstyret ved stavnsbåndets ophævelse ikke længere havde samme kontrol med landbefolkningen, var der imidlertid opstået behov for en stedlig repræsentant for staten, en mand med bedre lokalkendskab end herredsfogeden. I denne plads inddrog man den eksisterende sognefoged, idet det i 1791 blev bestemt, at hvervet stadig skulle beklædes af en lokal beboer, men at han nu skulle beskikkes af amtmanden. I perioden frem til 1841-landkommunalanordningen fik sognefogeden pålagt en række politi- og sundhedsmæssige opgaver, der i mange tilfælde forudsatte samarbejde med oldermænd.

Fattig- og skolekommissioner blev indført i henholdsvis 1803 og 1814 indeholdende et begyndende selvstyre. I disse kommissioner deltog lokale beboere, der dog endnu var udvalgt af sognepræsten, formelt eller uformelt – ikke af de andre beboere. Kommissionernes opgaver blev i uændret form videreført i sogneforstanderskabets regi.

Dette administrative grundlag: bylavet, sognefogeden og fattig- og skolekommissionerne, skulle sogneforstanderskabet bygge videre på og

samarbejde med, og dette kommunale selvstyres første leveår er emnet for denne undersøgelse.

Landkommunalanordningens § 1 bestemte, at de kommunale anliggender for beboerne på landet herefter skulle bestyres af et sogneforstanderskab i hvert sognedistrikt og et amtsråd i hvert amt.¹ Ved et sognedistrikt forstod man det område, inden for hvilket fattigvæsenet havde fungeret siden fattigreglementet af 5.7.1803, dvs. enten et enkelt sogn eller flere sogne samlet under samme præstekald, altså et pastorat. Sogneforstanderskabets selvskrevne medlemmer var sognepræsten og den eller de lodsejere, der ejede mindst 32 tdr. htk. i distriktet, dvs. typisk besiddere af hovedgårde med tilhørende bortfæstet bøndergods. Hertil kom fire til ni mænd valgt for seks år af og blandt de af kommunens mandlige beboere, der ejede eller fæstede mindst 1 td. htk. Herredsfogeden og/eller birkedommeren fra den eller de jurisdiktioner, hvori distriktet lå, var berettiget til at deltage i møderne med stemmeret. Formanden fik til opgave at sammenkalde til møderne og sørge for, at beslutningerne blev udført.

Denne artikel bygger på en undersøgelse af forholdene i tre fynske sognekommuner, der er valgt som repræsenterende forskellige konstellationer af befolkningstal, areal og brugsstørrelser.² Horne var en kommune placeret i godsdomineret område, hvor fæstebrug var næsten altdominerende og gårdene typisk på 4-7 og især 8-11 tdr. htk. Der var enkelte store husmandssteder, men ellers var husene typisk jordløse eller med meget lidt jord. Korup-Ubberud var domineret af selveje. Af gårdene er der – atypisk – mange store, men især mange små. Af husmandsstederne er også mange ret små. Søby-Turup var den tilnærmelsesvis repræsentative kommune med en mere almindelig fordeling af jordbrugerne på selvejere og fæstere. Kommunen havde samtidig det særkende, at Søby sogn og dets annekssogn, Turup (de to sogne, som kommunen kom til at bestå af), ikke grænsede op til hinanden, men var adskilt af Gamtofte sogn.

De tre sogneforstanderskabers praksis vil blive beskrevet ved en tematisk gennemgang af sagerne i forhandlingsprotokollerne. Uagtet fattig- og skolevæsen var ressourcekrævende i form af penge og pligtarbejde fra beboernes side og i form af administration fra sogneforstanderne, er konkrete fattig- og skolesager ikke behandlet i artiklen, men kun finansieringen af disse områder. I stedet er vægten lagt på de andre opgaver, som ikke tidligere havde været organiseret i så faste rammer. Forskelle vil blive søgt forklaret med forskelle i de undersøgte kommuners struktur.

Vejsager

Anordningens § 17 pålagde sogneforstanderskaberne – sammen med politimesteren – at drage omsorg for, at sognet var forsynet med de fornødne biveje, at disse blev forsvarligt vedligeholdt og, om nødvendigt, grundforbedret. Hvis sogneforstanderskabet og politimesteren ikke kunne nå til enighed om, hvilke biveje der skulle være offentlige og dermed vedligeholdes af sognets beboere, tilfaldt afgørelsen amtsrådet og i yderste fald Rentekammeret. Sogneforstanderskabet førte tilsyn med, at det vedtagne vejarbejde blev udført korrekt, hvad enten det skulle udføres som pligtarbejde eller var bortliciteret. Anordningen fremhævede, at denne pligt ikke ændrede ved de opgaver, som allerede påhvilede politimesteren og sognefogederne. Politimesteren var således stadig ene om at tilsige til vejarbejde og afholde vejsyn, men forstanderskabet skulle holde øje med, om veje trængte til reparation og melde forsømmelige beboere til politimesteren.

Lovgrundlaget for administrationen af de offentlige veje, bestående af hovedlandeveje, mindre landeveje og biveje, var tilvejebragt ved forordningen af 13.12.1793, hvorefter vejarbejdet skulle styres og kontrolleres af sognefogeden under politimesterens overopsyn. Sognevejenes vedligeholdelse påhvilede sognets beboere, enten ved at hver fik et vejstykke tildelt, eller ved flængsarbejde. Kriteriet for at en bivej kunne optages som offentlig vej, var, at den havde betydning for den almindelige færdsel. Kort tid efter fremkomsten af landkommunalanordningen – og førend den endnu var sat i værk – kom vejforordningen af 29.9.1841. Den bestemte, at afgørelsen af, hvilke biveje der skulle være offentlige, skulle træffes for højst tre år ad gangen, og der skulle udarbejdes fortegninger over de offentlige veje.³

Vejsagerne udgjorde en væsentlig del af sagsmængden: I Horne blev der behandlet 70 vejsager eller 18 % af sagsmængden. I Korup-Ubberud var der 23 sager, svarende til 14 % og i Søby-Turup var der 24 vejsager, svarende til 10 % af den samlede sagsmængde (alle steder eksklusiv fattig- og skolesager). På trods af mindre procedurefejl og overskridelser af kompetence blev vejsager håndteret på en fuldt forsvarlig måde. Der blev udarbejdet regulativer i samråd med herredsfogeden, og disse blev godkendt af amtsrådet; og beboernes anmodninger om at få enkelte veje vedligeholdt blev behandlet seriøst af alle tre forstanderskaber. I Horne ses dog nogle tunge sager, der bl.a. drejede sig om at få amtet til at overtage vedligeholdelsen af nogle veje. Enkelte af disse sager forblev uafsluttede og medførte, at forstanderskabet undlod at overholde sin

indberetningspligt. Man tilsidesatte dog ikke pligten til at sørge for vejvedligeholdelsen generelt. Især Horne forstanderskab synes at have foranstaltet vejarbejde udført uden på forhånd at sikre sig herredsfogedens accept, og sognefogederne blev her behandlet som forstanderskabets – og ikke herredsfogedens – forlængede arm. Først når der opstod problemer, blev herredsfoged og/eller amtsråd inddraget. Omvendt iværksatte herredsfogeden vejarbejde uden Korup-Ubberud forstanderskabs accept, men med amtsrådets tydelige billigelse. I denne kommune fungerede bylavet stadig i forbindelse med organiseringen af vejarbejdet, og da beboerne ikke ville udføre vejarbejdet, greb man til et middel, som kunne være anvendt i landsbyfællesskabets tid: mulkter – her i form af penge til kommunens kasse.

Næringsager

Landkommunalanordningens § 18 bestemte, at sogneforstanderskabets »Betænkning bør indhentes, førend Haandværksbevillinger meddeles til Nogen i Districtet. Ligeledes bliver det at høre, inden der meddeles Nogen Bevilling til sammesteds at hæve Bropenge, til at holde Kro, til at drive Handel, til Anlæg af Møller eller Brændrier m.v.«. Når næringsdrift på landet forudsatte bevilling, skyldtes det, at handel og håndværk i princippet stadig var et købstadsprivilegium helt frem til loven af 8.3. 1856, hvorefter en person, som ønskede at nedsætte sig som høker, skulle henvende sig til sogneforstanderskabet. Billigede man andragendet, kunne politimyndigheden udfærdige det fornødne patent. Normalt skulle en sådan høkerhandel ligge mindst 1 mil fra den nærmeste købstads akseltorv.⁴ Mens høkere kun måtte have et begrænset vareudvalg, gav næringsloven af 1857 fra 1.1.1862 fri mulighed for detailhandel i en afstand af mere end 1½ mil fra nærmeste købstad.⁵

Hvad håndværk angik, bestemte Danske Lov 3-13-23, at ingen håndværker måtte bosætte sig på landet. Undtaget var følgende, der skulle dække bøndernes daglige forbrug: grovsmede, tømre, bødkere, teglbrændere, pottemagere, hjulmænd, murermestre, skindere, vævere som vævede vadmel, blå- og hampelærred, bondeskræddere og bondeskomagere. Imidlertid skærpedes kampen om det eksisterende arbejde, og i begyndelsen af 1800-tallet, da opgangstiden var slut, slog regeringen ind på en bevillingspolitik, som skulle fordele arbejdet efter lokale forhold. Således fastslog forordning af 3.4.1816, at håndværkere, der ikke var nævnt i Danske Lov 3-13-23, skulle have dispensation fra Danske Kancelli for at nedsætte sig på landet. Dertil kom, at håndværkere inden for

de i Danske Lov tilladte fag nu skulle have bevilling udstedt af amtmanden.⁶ Ved bevillingerne skulle der tages hensyn til, at der ikke fandtes et større antal af samme profession, end distriktet kunne bære.⁷ Dog fik landhåndværkerne tilladelse til at afsætte deres varer på markederne, og landboerne måtte sælge deres husflidsprodukter (leer, skæreknive, træsko o.lign.) overalt. Rugbrødbagere, bryggere og slagtere kunne fritages for at søge bevilling.⁸

Som det sidste skridt inden næringsloven af 1857 blev amtmanden ved forordning af 23.3.1827 overdraget bevilling af håndværkerdispensationer. Bevillingsretten blev altså decentraliseret. Det drejede sig om tømrere, bødkere, teglbrændere, pottemagere, murere, skindere, sadelmagere, bondeskræddere, bondeskomagere, glarmestre, bagere (som bagte fint brød), rokkedrejere, malere og de urmagere, som indskrænkede sig til at reparere stue- og slagure. Bevillinger skulle fortrinsvis gives til folk af bondestanden eller til dem, der var oplært af en landhåndværker.⁹ Amtmanden blev også bemyndiget til at give personer af kvindekøn bevilling til at handle med modepynt, som de selv eller andre fruentimmere havde lavet. Men bevilling kunne kun gives til de kvinder, som ikke kunne finde andet udkomme – og på betingelse af sædelig vandel.

Ved enkelte bevillinger skulle der tages det hensyn, at den pågældendes bolig ikke måtte ligge nærmere end 1½ mil fra nærmeste købstad. Bevillingen skulle lyde på et bestemt sogn, hvor pågældende skulle være bosat. De landhåndværkere, som frit kunne nedsætte sig, måtte antage al den medhjælp, de ønskede; mens de landhåndværkere, der havde bevilling, var begrænset til at drive deres næring uden medhjælp. Med bevillingen kunne dog følge tilladelse til at holde en svend og en dreng, hvis f.eks. håndværkeren selv var gammel og skrøbelig, eller hvis håndværkets beskaffenhed forudsatte medvirken fra andre.¹⁰

Dette foreskrev lovgivningen. Praksis var formentlig, at de gældende regler ikke blev overholdt, og at der var store lokale variationer afhængig af graden af opsyn med, om kun håndværkere med bevilling drev håndværk. Denne opgave påhvilede i henhold til forordning af 3.4.1816 herredsfogeden i egenskab af politimester. Men uden hjælp fra sognefogederne kunne han ikke magte opgaven. Befolkningen var ikke villig til at samarbejde med politimyndigheden om denne opgave. Der var ellers indbygget en belønning, idet straffen for overtrædelser var bøder fra 5 til 30 rbd. med den ene halvdel til angiveren og den anden til købstadkassen.¹¹

I de tre udvalgte kommuner var der relativt mange håndværkere, men næsten ingen handlende. Den nok mest iøjnefaldende forskel på kommunerne er Korup-Ubberuds forholdsvis mange skræddere og vævere samt i øvrigt kvinder beskæftiget med at væve og sy. Sletten nord for Odense var også kendt som et væveområde. Paradoksalt nok er der ikke tilsvarende mange kvinder beskæftiget med at spinde. Dem var der derimod mange af i Horne. Der var også relativt mange murere i Korup-Ubberud.

Mængden af nærings-sager i de tre kommuner fordeler sig således: i Horne udgjorde de 37 af 390 (9% excl. fattig- og skolesager). I Søby-Turup 12 af 243 (5%) og i Korup-Ubberud 21 af 163 (13%).

Anordningen gav ikke klare retningslinier m.h.t. forretningsgangen i nærings-sager, og Svendborg amt følte sig åbenbart foranlediget til – to gange – at belære forstanderskaberne om, at ansøgninger om håndværksbevillinger skulle indsendes gennem politimesteren til amtet.¹²

De hyppigst forekommende ansøgninger i de tre kommuner vedrørte bevilling til at ernære sig som skrædder, tømrer og/eller murer, skomagler og sadelmager. I Horne fik skrædderne forstanderskabets anbefaling på deres ansøgning med den begrundelse, at det var skikkelige folk, og at der var mangel på skræddere i sognet, eftersom resten af sognets skræddere enten ikke længere var aktive eller var mindre dygtige. En enkelt fik anbefaling med begrundelsen, at han var ungkarl og krøbling. En anden – selv om der allerede var tilstrækkeligt mange skræddere – fordi han var fra sognet og ikke på anden måde kunne finde et til hans kræfter passende erhverv, hvorved det måske kunne undgås, at han faldt kommunen til byrde. Her gik hensynet til kommunens kasse over hensynet til den samlede beskæftigelsessituation. Bevillingen gik igennem, kunne det meddeles ved det følgende møde. Også ansøgningerne om at holde lærling blev anbefalet med begrundelser som f.eks. at mester selv var svagelig og havde stor familie, eller at mester var svagsynet.

I andre tilfælde anbefalede forstanderskabet, at en skrædder fik lov at antage en lokal indsidders vanføre søn som lærling. Noget lignende gjorde sig gældende med en skrædder, der allerede havde bevilling til at antage »en Dreng til Hjælp eller Oplærelse i Professionen« på betingelse af, at han antog »saadanne der formedelst Legemsfeil eller Svagelighed ere uskikkede til Bondehaandtering«. Ansøgninger af denne type er således sandsynligvis ikke sendt via politimesteren til amtet. Forstanderskabet administrerede selv disse bevillinger, når først de én gang var givet.

I Søby-Turup er der kun en enkelt sag vedr. skrædderbevilling. Her gav forstanderskabet sin anbefaling uden nærmere overvejelser nedfældet i protokollen. I Korup-Ubberud anbefaledes alle fem skræddersager, heraf én vedr. antagelse af en skræddersvend – tilsyneladende uden begrundelse. Af den ene fremgår det endda, at proceduren ikke omfattede realitetsbehandling af behovet: »Fremlagt en Bevilling for Skrædder ... til Formandens Paategning«.

Af sager vedr. tømrer- og murerbevillinger er de fleste sager om tømrere, der ønskede kombineret tømrer- og murerbevilling. Måske var bindingsværk på retur? I alle tilfælde anbefaledes ansøgningerne begrundet i mangel på »disse Professionister«. Det er tydeligt, at man havde ganske godt rede på beskæftigelsessituationen i Horne. F.eks. nævntes det, at en tømrer var rejst og havde afleveret sin bevilling, og at en anden netop var død. I Søby-Turup ansøgte kun én beboer om forstanderskabets anbefaling. Han var mødt personligt og fik anbefalingen med sig samme dag, i øvrigt uden begrundelse.

Ansøgninger vedr. skomagerbevilling forekom også. I Horne behandles et andragende fra en skomagersvend i Fåborg om at nedsætte sig som skomager i Horne. Ansøgningen fik ikke forstanderskabets anbefaling, fordi der i Horne var de fornødne skomagere, og fordi »Supplicanten som født og oplært i Kjøbstad ikke lettelig bør aabnes Adgang til at nedsætte sig paa Landet«. I to andre tilfælde ansøgte skomagere om tilladelse til at have lærling, og begge fik forstanderskabets anbefaling med den begrundelse, at skomagere havde brug for dem. Om den ene blev det sagt, at han var flink og stræbsom, men fattig og havde godt arbejde; at han »ikke kan finde Udkomme uden Dreng og at en anden Skomager har Dreng«. Landsbysnedker var der tilsyneladende ikke mange, der ønskede at blive. Hver kommune har kun en enkelt ansøgning. I Korup-Ubberud ansøgte en sadelmager om bevilling og fik forstanderskabets accept med begrundelsen, at han var lille af vækst og uskikket til bondearbejde, en ung, anstændig og duelig person, samt at hans nye opholdssted var noget over 1½ mil fra Odense, og at der i øvrigt ingen andre sadelmagere var i kommunen.

I Horne er der et enkelt eksempel på, at herredsfogeden udbad sig forstanderskabets tilkendegivelse af, hvorvidt man ønskede endnu en trædrejer i distriktet. Den pågældende var soldat og havde ansøgt kongen om tilladelse til at nedsætte sig i Horne. Forstanderskabet anbefalede sagen, men formanden forudså problemer m.h.t. Hornes beliggenhed tæt ved købstaden Fåborg. Men tilladelsen blev givet ved kongelig resolution. Senere ansøgte tilsyneladende samme trædrejer om bevilling

til at drive pumpemagerhåndværk. Det anbefalede forstanderskabet også, idet der hverken i Horne eller de omliggende sogne var en pumpe-mager.¹³

Udover sagerne vedr. bevilling til de egentlige håndværk, var der en del sager i Horne vedr. kvinders rettigheder i forbindelse med næringsud-øvelse: En husmand ansøgte om, at hans 24-årige invalide datter, »der har lært broderesyning« måtte tillades at sy »Fruentimmerklæder og Pynt for Bønderfolket« – hvilket anbefaledes, fordi hun var aldeles uskikket til at tage tjeneste eller ernære sig på anden vis. Man handlede altså helt i overensstemmelse med de retningslinier, der var gældende for bevillinger i almindelighed.

Forstanderskabet behandlede også tilstedeværelsen af 10 sypiger, der arbejdede uden tilladelse. Man vedtog at bede sognefogeden lave en liste over sypigerne og gav dem en midlertidig arbejdstilladelse, hvilket man ingen kompetence havde til. Fem af sypigerne viste sig at være »ude af Stand til at tjene og derfor Qualificerede til at ernære sig ved Skrædder-syning«. Det ses ikke, om forstanderskabet ansøgte om tilladelse til alle 10 kvinder eller kun til de fem, som de fandt berettigede; og heller ikke om forstanderskabet var klar over forskellen mellem gifte og ugifte kvinders rettigheder.¹⁴ Men det fremgår, at politimesteren gav et antal sypiger tilladelse til at arbejde i Horne.

I Korup-Ubberud anbefaledes enkelte specielle ansøgninger vedr. handel: En husmand ønskede at forhandle »indenlandske Bomuldstøier« på landet, og en væver ville gerne forhandle »egne fabrikerede Fabrikate-re« på landet. At man anbefalede beboerne at søge denne næringsvej, er let at forstå. Det trak penge til kommunen, i og med at de pågældende ikke var begrænset til at arbejde inden for kommunens grænser. I for-længelse af dette kan man måske også se følgende sag fra Korup-Ubbe-rud: En enke blev meddelt anbefaling på en ansøgning om tilladelse til at opsamle klude i jurisdiktionen. Var det ikke blot en lidt mere anstændig form for tiggeri, som kommunen uden risiko kunne give sin velsignelse?

Det er tydeligt, at man i alle tre kommuner behandlede nærings-sagerne seriøst, mest måske i Horne, hvor man i hvert enkelt tilfælde foretog en afvejning af fordele og ulemper. Næsten alle sager anbefaledes, med mindre der var tyngende argumenter imod, som f.eks. at området ikke kunne brødføde flere, og man derfor ikke ønskede fremmede ind i området. Begrundelserne er også meget enslydende. Det drejede sig altid dels om de pågældendes situation – om de kunne klare sig uden en

bevilling, og om de var delige. Dels om hvor mange der i forvejen ernærede sig ved samme erhverv i kommunen, og om der var mangel på netop den type håndværker.

Af forskelle kan nævnes sager vedr. håndværksbevillinger. I Horne var der f.eks. et utal af ansøgninger fra skræddere, mens der kun var en enkelt fra Søby-Turup. Forskellen kan måske forklares ud fra forskelle i besiddelsesforholdene. I Horne var der relativt mange huse med ingen eller kun lidt jordtilliggende, heraf ingen i selveje. Søby-Turup var gennemsnitlig efter fynske forhold. Det er tænkeligt, at de mange fæstehusmænd fandt en niche i form af skræddervirksomhed til at supplere de usikre indtægter fra daglejerarbejdet.

Besiddelsesforholdene rækker blot ikke som forklaring på, at der også er hele 10 ansøgninger om tømrer- og murerbevilling i Horne mod kun én i hver af de to andre kommuner.

Der kan også konstateres en forskel på forretningsgangen i kommunerne. I Horne foregik ansøgningerne yderst formelt med skriftlige ansøgninger frem og tilbage fra beboerne og herredsfogeden. I Søby-Turup mødte beboerne personligt og fik deres eventuelle anbefaling med sig hjem, således at de selv skulle sende andragendet videre til herredsfogeden. Måske var der »længere« fra beboerne til sogneforstanderskabet i Horne, hvor greven var formand, end hvor det var mere jævne bønder, der sad i sogneforstanderskabet.

Sundhedsvæsen

Sogneforstanderskabets opgaver m.h.t. sundhedsvæsen blev bestemt i anordningens § 18: »Saa bør og dets [forstanderskabets] Formening indhentes om Forandringer i Læge- og Jordemoder-Districterne, og om det, der fra det Offentliges Side kunne være at foranstalte til Standsningen af smitsomme Sygdomme i Districtet, hvilket dog ikke skal være til Hinder for, at de øjeblikkeligen fornødne Foranstaltninger strax iværksættes, dersom Tiden ikke tillader først at indhente Sogneforstanderskabets Erklæring«. Sogneforstanderskaberne fik således ikke konkrete opgaver m.h.t. sundhedsvæsen, men de fik ret til at fremsætte forslag til andre myndigheder i sager vedr. forhold inden for de enkelte distrikter.

Sundhedssagerne forekom ikke i noget stort antal. I Horne var der 23 af 390 sager, i Søby-Turup 10 af 243 og i Korup-Ubberud otte af 163; svarende til 4-7 % af den samlede mængde sager, excl. fattig- og skolesager.

Materialet fra de tre kommuner falder i fire grupper, nemlig hvad man

kan kalde almindelige sundhedssager, sager vedr. jordemodervæsen samt vedr. sindslidende. Herudover er der sager vedr. kolera, som har sammenhæng med 1831-sundhedskommissionernes arbejde, der er behandlet i en anden artikel i dette hæfte.

Administrationen af sundhedssagerne forløb uden større problemer, men med store variationer kommunerne imellem. I Horne fremlagde formanden, Bille Brahe fra Hvedholm, en skrivelse fra distriktslægen om, at den smitsomme sygdom i sognet nu var standset. Formanden bemærkede, at han – alene – allerede havde truffet de fornødne foranstaltninger i overensstemmelse med anordningerne. Efter distriktslægens indstilling vedtog forstanderskabet herefter, at fattigforstanderne skulle give vedkommende beboere tilhold angående »udrensning« og påse, at denne blev foretaget. At formanden havde handlet på egen hånd, uden først at kontakte præsten og de andre medlemmer, kan tolkes som en reminiscens fra godsejerens »storhedstid«. Det faldt måske mere lige for i dette stærkt fæstedominerede område, end det ville have gjort i Korup-Ubberud.

Hårby sogneforstanderskab ansøgte Horne om, at en gårdmand dér »maa tillades at curere udvortes Skade«. »Forstanderskabet var enstemmig af den Formening, at Ansøgningen fortjener anbefaling, eftersom [han] er en særdeles duelig Saarlæge og helbreder uformuende Mennesker for en billig Betaling«. Det havde forstanderskabet ingen som helst kompetence til. Hvad anbefalingen skulle bruges til, fremgår ikke. I hvert fald kunne der ikke blive tale om nogen form for offentlig autorisation. Tværtimod var der utallige opfordringer til lokaladministrationen om at advare befolkningen mod kvaksalvere, og forstanderskabet skulle i stedet have anmeldt vedkommende til herredsfogeden, eventuelt ved at kontakte sognefogeden, der ved anordningen af 8.2.1805 var blevet tillagt pligt til at advare beboerne mod kvaksalvere. Sagen vidner derfor om, at udbredelsen af disse stadig var stor, og at de nød en ikke ringe agtelse også blandt lokalsamfundets styrende. Lægemanglen og det forhold, at kvaksalverne var billigere, har antagelig ikke mindsket antallet af kvaksalvere.

Bekæmpelse af smitsom sygdom begrænsede sig ikke til mennesker. F.eks. udbad herredsfogeden sig Horne forstanderskabs mening ang. anvendelse af mundkurve til hunde. Hertil svarede, at der måtte være gjort tilstrækkeligt, i og med at formanden allerede havde gjort beboerne bekendt med hundesygens symptomer. I Korup-Ubberud gav man beboerne nærmere besked om »den grasserende hundegalskab«. Det må

bemærkes, at der tilsyneladende ingen forholdsregler blev truffet som f.eks. bekendtgørelse for beboerne eller kontakt til sognefogeder i distriktet. Ligeså at ikke alle cirkulærer optræder alle tre steder, selv om det må have været centraladministrationens hensigt, at de skulle tilgå alle. Men skrivelserne kunne bortkomme flere steder undervejs – også hos forstanderskabet selv.

Den i 1845 udbredte kartoffelsygdom blev også behandlet. Korup-Ubberud forstanderskab kunne svare herredsfogeden, at man ingen skadelige virkninger kendte, mens man i Søby-Turup måtte meddele, at man i foråret 1846 ikke havde flere sunde læggekartofler, end sognets beboere selv behøvede. Tilsyneladende havde herredsfogeden planer om en fordeling på tværs af kommunegrænserne. I Horne var der tilsyneladende ikke problemer med kartofler.

I to af kommunerne var der også sager vedr. ligsynsmænd, om hvilke det ved plakat af 13.1.1832 var bestemt, at amtmænd skulle udnævne mindst to i hvert sogn til at udstede dødsattester – med det formål at forebygge risikoen for at begrave skindøde personer.¹⁵ Politimesteren skulle foreslå emner til bestillingen blandt sognets gode og oplyste mænd, fortrinsvis skolelærere, sognefogeder og fattigforstandere.¹⁶ I to tilfælde i Horne kunne formanden gøre de øvrige medlemmer bekendt med, at der var udnævnt nye ligsynsmænd. I Korup-Ubberud var der derimod tale om, at en »hidtilværende Liigsynsmand fremkom med en skriftlig Begjæring om Entledigelse fra den Forretning, som Liigsynsmand. Til hans Efterman foresloves ...«, hvilket tyder på, at forstanderskabet – uden at være tillagt kompetence i denne retning – selv traf beslutning m.h.t. godkendelse af ligsynsmandens ønske om at fratræde, og hvem der skulle være hans afløser – en kompetence som ellers lå hos herredsfogeden. Dog er det utænkeligt, at man ikke indberettede sagen, idet ligsynsmændene skulle modtage betaling for hver attest, de udstedte.

Jordemodervæsenet havde sogneforstanderskabet også ret til at udtale sig om. I anordningen nævntes eksemplet ændringer i distriktsgrænser. Sådanne sager er imidlertid ikke set i de undersøgte kommuner – ingen sager startede ved herredsfoged eller amt, som det var tanken med anordningen. I stedet er der set sager, hvor forstanderskaberne tog initiativ til at etablere så gode forhold som muligt.

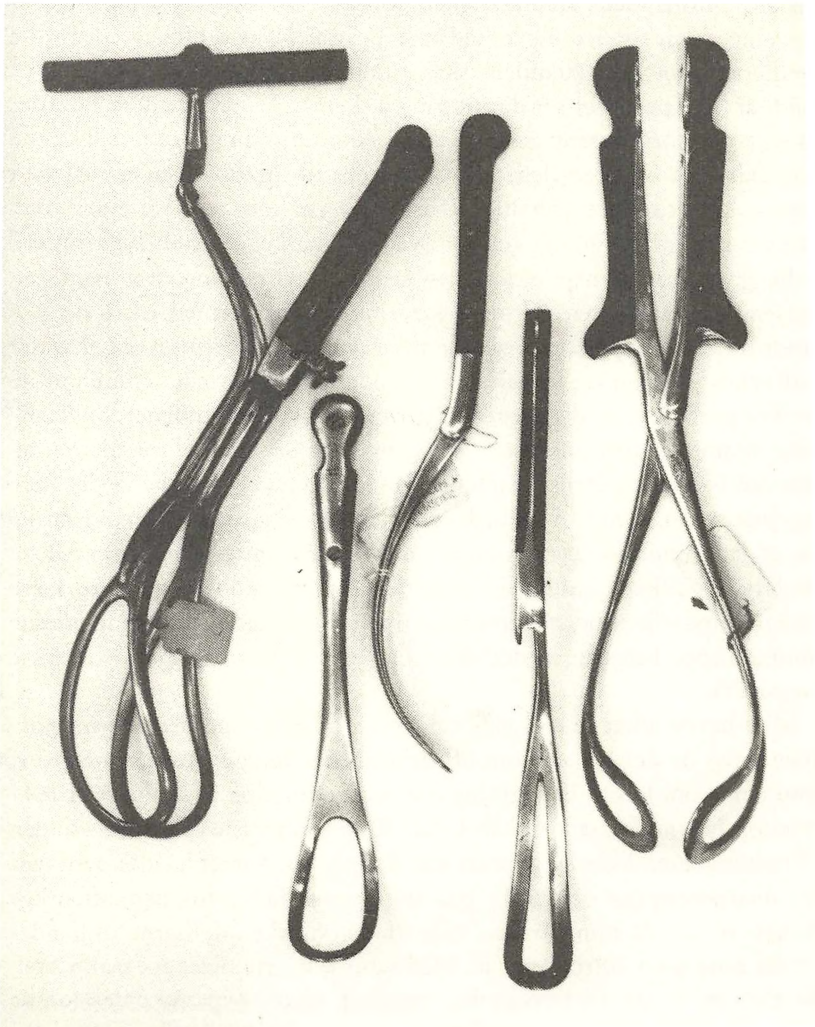
F.eks. var jordemoderembødet i Flemløse ledigt, og i den anledning besluttede Søby-Turup forstanderskab at bede om at få det besat. På samme måde verserede der i Horne i 1848-50 en sag vedr. beboernes

ønske om at få en anden og duelig jordemoder i stedet for den gamle og svagelige. En udvej viste sig ved, at det var kommet formanden for øre, at en lokal kvinde snart var færdiguddannet ved den kongelige fødselsstiftelse i København, og at man måske kunne få hende som afløser. Året efter fremlagdes jordemoderens betingelser for hendes fratræden, og formanden indstillede sagen til amtsrådets resolution. Men man var tilsyneladende sikker på at få amtets tilladelse, idet man – på forventet efterbevilling fra amtet – allerede havde besluttet at ombygge huset, således at den afgående jordemoder kunne blive boende der til sin død. Måske handlede formanden, Bille Brahe, ud fra bevidstheden om at være placeret så tæt ved magten i amtsrådet, at han kunne forudsige udfaldet af ansøgningen. I 1849 beskikkede amtet da også en ny jordemoder, og der kunne fremlægges en regning på 13 rbd. for indkøbte instrumenter, med distriktslægens attest på deres fortrinlighed. Forstanderskabet så sig nødsaget til at anvise beløbet, eftersom den gamle jordemoder ikke havde afleveret sine i øvrigt rustne og kassable instrumenter. Hen på foråret bevilgede amtsrepartitionsfonden en årlig pension på 20 rbd. til den tidligere jordemoder, ud over de 20 rbd., som kommunen havde bevilget hende, og som man nu havde fået amtets tilladelse til at inddrage under ligningen over distriktets udgifter til jordemodervæsen.

I Korup-Ubberød modtog man en begæring fra jordemoderen om reparation af hendes hus. Det besluttedes at syne huset sammen med forstandere fra Pårup, som man delte jordemoder med. Ønsket blev åbenbart afvist, for senere på året fremsatte jordemoderen samme ønske. Som alternativ foreslog hun, at forstanderskabet indsamlede frivillige bidrag i sognet. Ingen af delene ville man imidlertid gøre, eftersom der forelå en skriftlig aftale om, at hun selv skulle vedligeholde huset.

Foranstaltninger vedr. psykisk syge har man selvfølgelig også måttet træffe i sogneforstanderskaberne, om end det offentlige sundhedsvæsen endnu ikke havde behandlingstilbud. Før 1849 havde kun København et egentligt sindssygehospital, nemlig Skt. Hans. Ubemidlede sindssyge betragtedes som fattiglemmer, og ved forsørgelsesanstalterne var der derfor indrettet såkaldte dårekister.¹⁷ Netop i denne periode blev man klar over, at visse former for sindssyge kunne helbredes, og oprettelse og drift af særlige hospitaler blev derfor godkendt som en statsopgave.

I Horne sogneforstanderskab behandledes en sag, som var affødt af Justitsministeriets cirkulære af 19.11.1849 angående »de formedelst Sygdom hos private indespærrede Personer«. I den anledning havde herredsfogeden bedt forstanderskabet udfylde et skema vedr. arten af de

*Instrumenter til fødselshjælp. Medicinsk-historisk Museum.
Fot. Bodil Barsøe.*

indespærredes sygdom, om hvor gammel vedkommende var ved sygdommens udbrud, hvor ofte de havde været angrebet og hvor længe, om de blev holdt bundet, om de bevogtedes, om hvor ofte de havde været indespærret og i hvilket lokale, om hvad der havde været gjort for helbredelse, hvorledes man havde bestræbt sig på at sysselsætte, trøste og opmuntre dem, og om hvorvidt de egnede sig til behandling i en

anstalt. Formandens stedfortræder, forvalter Brandt, og sognepræsten var enige om, at der ingen sådanne personer var i Horne. Det ville imidlertid kun to forstandere skrive under på. Resten af forstanderne fandt at flere personer burde anføres på skemaet, f.eks. tre personer, der ganske vist i ordets strengeste forstand ikke var indespærret, men kunne dog aldrig gå udenfor alene eller overlades til sig selv. Den ene havde i flere år kostet sognet over 30 rbd. årligt. Dertil kom en syvårig, der hver dag var under bevogtning »og om Natten insat i et saakaldt Fjellerum«.

Begge parterers synspunkter blev sendt til herredsfogeden, men ved indsendelsen af skemaet tilføjede forvalteren og sognepræsten, at de ikke fandt de omtalte personer egnede til at anføres på skemaet. Med andre ord synes præsten og forvalteren at underbetone tilstedeværelsen af de tre-fire personer, og det uagtet, at der modtoges tilskud til deres bevogtning af amtsrepartitions-kassen. En grund kunne være, at forvalteren og præsten frygtede yderligere udgifter, hvis man fra centralt hold, det være sig Justitsministeriet, Sundhedskollegiet eller Rigsdagen, kunne ønske sig at lade undersøgelsen munde ud i et krav om en forbedring af de sindssyges vilkår. Imidlertid måtte de øvrige sogneforstandere nære samme modvilje mod øgede omkostninger i kommunen. Forstanderne kunne næppe forudse, at det ville blive en statslig opgave at drive disse hospitaler.

Man havde allerede to gange tidligere behandlet spørgsmål om sindssyge, men da der var tale om uformuende sindssyge, var det snarere et spørgsmål om løn til bevogtning end om behandling af den syge. I 1844 modtog Horne forstanderskab f.eks. 10 rbd. fra amtsrepartitionsfonden til pasning af en kvinde, hvis arv var sluppet op. Amtet havde da udbedt sig distriktslægens erklæring på, at hun var farlig for den offentlige sikkerhed, og da hun var det, ville fonden dække udgifterne til hendes bevogtning med 10 rbd. pr. år. Med samme begrundelse fik man i 1847 20 rbd. til hjælp til bevogtning og pleje af tre personer, der kunne erklæres farlige for deres omgivelser. I disse tilfælde var forvalteren og præsten åbenbart ikke i tvivl om vedkommendes tilstand.

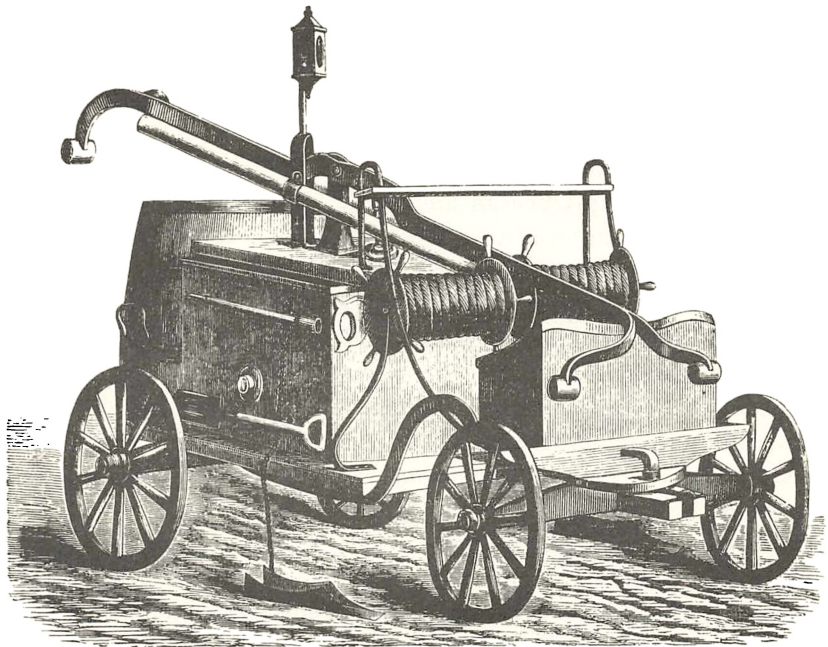
Sager vedr. brandvæsen og brandassurance

Brandvæsen var i det gamle landbosamfund organiseret i fællesskab mellem godsejer og bønder, og mange steder var det en regel, at oldermanden en eller flere gange om året tilså samtlige byens ildsteder og ovne. Enkelte landsbyvedtægter indeholdt regler om at hjælpe hinanden med genopbygning af nedbrændte bygninger. I 1792 kom to love, hvoraf

den ene oprettede en statslig brandforsikring for landbygninger under amtmandens tilsyn.¹⁸ Den anden lov påbød anskaffelse af brandredskaber i landdistrikterne og foreskrev amtmanden at udnævne sognefogeden eller en anden god mand i hver by til brandfoged.

Anordningen af 1841 påbød ikke sogneforstanderskabet konkrete brandpolitiopgaver. Det skete først ved loven af 2.3.1861 om brandpoliti på landet, hvor sogneforstanderskabet fik overdraget hovedgårdsejernes tidligere forpligtelse til at holde brandsprøjte. Også efter sogneforstanderskabernes oprettelse skulle amtmanden fortsat beskikke brandfogeder og fastsætte grænserne for brandfogedkredsene. Først efter 1861 skulle begge dele ske efter indstilling af sogneforstanderskabet.

Vedr. brandforsikring gav landkommunalanordningen derimod klare opgaver til sogneforstanderskabet. Tilsyn med assurancevæsenet, som siden 1839¹⁹ havde påhvilet tilsynsmænd udpeget af amtmanden, overgik nu til forstanderskabet. Branddirektøren skulle herefter underrette om alle brandtaksationer inden for distriktet, og sogneforstanderskabet

Reklame for sprøjtefabrikant Rasmussens brandsprøjte 1862 – anbefalet af bl.a. Hirschholms sogneforstanderskab, Hjørring amt (LAO, Branddirektoratet for Ærø landdistrikt, 3/11 Korrespondance 1836-1863). Fot. Alice Westergaard.

kunne således give sine bemærkninger til kende. Branddirektøren vedblev at have denne pligt frem til 1872.²⁰

Målt kvantitativt er brand- og assurancesager ikke den mest tyngende gruppe opgaver. I Horne er der 26 af 390 sager, excl. fattig- og skolesager, altså 7 %. I Søby-Turup 10 af 243, dvs. 4 % og i Korup-Ubberud 8 af 163, altså 5 %.

I begyndelsen af 1843 modtog de tre kommuner en skrivelse fra deres respektive amtsråd vedr. frivillig anskaffelse af brandsprøjter og -redskaber. I Horne fandt sogneforstanderskabet det unødvendigt at bruge kommunale midler, idet Hvedholm og de andre nærliggende hovedgårde havde brandmateriel. I Søby-Turup ville man forlade sig på sprøjterne på hovedgårdene Brahesborg og Skovgårde. Én sprøjte til to sogne beliggende så langt fra hinanden ville heller ikke nytte meget. I Korup-Ubberud, hvor der ingen hovedgård var, bad man om fritagelse, »eller i det Mindste Udsættelse endnu nogle Aar« på grund af store forestående fattig- og skoleudgifter. Man har således næppe haft brandredskaber i Korup-Ubberud overhovedet, ud over hvad de enkelte husstande selv har ligget inde med af spande og brandhager. Også fremover satsede Søby-Turup på hovedgårdens pligt til at skaffe og vedligeholde brandredskaber: I 1844 besluttede forstanderskabet at klage til branddirektøren over Skovgårdes brandsprøjte.

Der kan ses en vidt forskellig praksis m.h.t. brandfogeder i de tre kommuner. I Korup-Ubberud attesterede sogneforstanderskabet ved flere lejligheder brandfogeders »Entledigelse som Brandfoged« og foreslog samtidig afløsere. Det foregik både på selve møderne og efter skriftlig anmodning fra brandfogederne. Ansøgningerne blev sendt til branddirektøren. I Horne er det blot meddelelser, som formanden viderbragte forstanderskabet, der ikke synes at have haft indflydelse på, hvem der skulle fungere som brandfoged. I Søby-Turup er der ingen meddelelser om brandfogeder, så her må al indflydelse være udelukket. Først i 1861 fik forstanderskabet formel ret til at være medbestemmende ved ansættelse og afskedigelse af brandfogeder.

Sager vedr. ændring af brandfogeddistrikter er kun set i Horne. Her accepteredes et forslag fra branddirektøren om at omlægge kommunens to distrikter til tre. En anden ændring var foranlediget af en brandfoged, der fandt, at en samling huse lå tættere ved en anden brandfogeds bolig, hvilket forstanderskabet gav ham medhold i. Det ser ud til, at amtet og/eller branddirektøren i disse sager, hvor lokalkendskab var afgørende, valgte at trække på Horne sogneforstanderskab, selv om anordningen ikke direkte hjemlede det – bortset fra hvad der kunne drages af

paralleller til § 18 om, at der burde indhentes udtalelser fra forstanderskaberne ved ændringer i læge- og jordemoderdistrikter.

Brandassurancesager er der en del af, især i Søby-Turup, og alle er som skåret over samme læst: Formanden fremlagde de tilsendte oplysninger fra branddirektøren ang. bygningerne og deres respektive brandforsikringssummer, og de accepteredes alle umiddelbart af forstanderskabet. Tilsyneladende har branddirektøren tilsendt forstanderskabet de lovbe-falede meddelelser om forsikringer inden for distriktet. I Korup-Ubberud er assurancesager derimod en forsvindende lille opgave. Man modtog den eneste meddelelse fra branddirektøren i 1848. I Horne fik man i 1842 tilsendt en brandtopografi fra branddirektøren – en fortegnelse over samtlige forsikrede bygninger i distriktet. Formanden påtog sig at tilføje eventuelt manglende oplysninger. I det følgende år gennemgik man branddirektørens kvartalsfortegnelser over assuranceændringer. Man besluttede f.eks. at klage over takseringen af Bøjden skoles tilbygning og over en af forstandernes gård, der mentes takseret for højt, men amtet fandt ikke anledning til at foretage omtaksering. På et tidspunkt blev det dog en sogneforstander for meget, at branddirektøren og amtmændingen ingen notits havde taget af forstanderskabets bemærkninger. Han foreslog derfor, at man udbad sig fritagelse hos amtet for denne »overflø-dige« pligt. (Der var personsammenfald mellem gårdejereren og den forstander, der klagede.) Ved en afstemning viste to andre sig enige, mens de øvrige var imod med den begrundelse, at forstanderskabet var pålagt tilsynet ifølge anordningen. I resten af den undersøgte periode behandle-des der ingen kvartalsindberetninger. Måske misligholdt branddirektø-ren sine forpligtelser – måske forbigik forstanderskabet de indkomne skrivelser.

Sager vedr. betleri og løsgænger

Betleri og løsgænger kan betragtes som problemer henhørende under fattigvæsenet, men her er det valgt at se sagerne ud fra den politimæssige synsvinkel, eftersom det ikke var pålagt sogneforstanderskabet at *hjælpe* de berørte, men udelukkende at hjælpe sognefogeden med at *forhindre* de berørte i at betle.

Ikke mange sager vedr. betleri og løsgænger har dog fundet vej til protokollerne. I Horne drejer det sig om én, i Korup-Ubberud om seks og i Søby-Turup om fire sager, henholdsvis ¼ %, knap 4 % og knap 2 % af den samlede sagsmængde excl. fattig- og skolesager.

I alle tre kommuner var der i 1844 eftersøgning efter betlere og løsgængere på øvrighedens foranledning. I Horne deltog forstanderne selv, og det kunne meddeles, at den anstillede eftersøgning var tilendebragt, og at »Ingen Omløbere ere antrufne«. I Søby-Turup fandt man, at sognefogederne og forstanderne måtte være tilstrækkeligt mandskab, og i øvrigt meddeltes det stiftamtmanden, at der efter forstanderskabets opfattelse blev givet »for mange Passer til Kludesamlere, Kobberflikkere, Klinkere osv.«. Der blev udarbejdet konkrete planer for ransagningen på begæring af politimesteren, der selv deltog i behandlingen af dette punkt. Man besluttede, at hver gårdmand skulle stille med én mand. Tilsyneladende fik sogneforstanderskabet ingen respons fra stiftamtmanden på klagen over de mange kludesamlere m.m., men det er bemærkelsesværdigt, at forstanderne slog omløbende betlere og løsgængere i hartkorn med de omvandrende, der faktisk havde fået ret til at være der. Måske udgjorde de stort set den samme plage for beboerne.

I Korup-Ubberud fandt man det nødvendigt at ransage, »da den ommeldte Uskik har taget meget overhaand, ikke alene fra Byen Odense, men ogsaa fra andre Sogne«. Man anså seks-otte mand for tilstrækkeligt til at hjælpe sognefogederne, og det videre forløb planlagdes sammen med politimesteren: Sogneforstanderskabets to sogne, Korup og Ubberud, skulle deles i henholdsvis syv og fire distrikter, hver med faste poster à fem mand placeret ved broer og på bakker. Hertil kom mandskab til at danne kæde. Sognefogederne og forstanderne skulle være formænd for disse poster. Mandskabet skulle stilles ved tre mand fra hver gård, én-to fra boelssteder og én fra huse. Beskrivelsen i protokollen er så minutøs, at det ville være muligt at rekonstruere klapjagten.

Der synes dog ikke at have været længerevarende virkning af ransagningen. I Søby-Turup måtte det allerede i 1846 besluttes at gå nogle omgange blandt beboerne i løbet af vinteren »for at gribe og til Herredsfogeden at indsende dem ... i hvilken Henseende det ville opfordre Sognefogederne til at iværksætte det Fornødne«. Antagelig blev det således sognefogederne, der skulle løbe spidsrod blandt beboerne. Forstanderskabet havde i øvrigt allerede i 1842 besluttet at meddele beboerne ved kirkestævne, at ingen måtte give noget til betlere i de næste 14 dage, og at enhver betler herefter ville blive anholdt og »tranbrotieret« til sit opholdssted eller til vedkommende øvrighed. Dette var iværksat uden tilskyndelse oppefra. På den måde gav sogneforstanderskabet de beboere, som ulovligt hjalp tiggerne med mad og husly, en chance for at redde sig ud af forholdet uden konfrontation med øvrigheden.²¹

I Korup-Ubberud blev der skrevet til herredsfogeden ang. to perso-

ner, der ulovligt havde taget ophold i kommunen. Man valgte således at gå den direkte vej, fremfor, hvad der vel ville være lettere, at give meddelelse til sognefogeden eller præsten. Det blev diskuteret, om man overhovedet ville anmelde vedkommende. Imod talte, at de fremmede ikke så ud til at ville ligge kommunen til byrde, og måske var de endda nyttige som arbejdskraft eller ved at kunne et håndværk, der var mangel på i området.

I et andet tilfælde pålagde politimesteren Korup-Ubberud forstanderskab at skaffe »kvarter« til et omløbende fruentimmer. Man kontaktede politimesteren for at få tilvejebragt hendes skudsmålsbog samt for at meddele ham, at hun sandsynligvis ville vedblive »at drive Løsgænger, da hun for Sogneforstanderskabet ei har indfundet sig«. I skudsmålsbogen kunne forstanderskabet se, i hvilken kommune kvinden var forsørgelsesberettiget, og på den måde har man antagelig signaleret, at man ikke uden videre var indstillet på at overtage forsørgelsen. Politimesteren kunne ikke med nogen ret pålægge sogneforstanderskabet pligt til at skaffe husly til omløbende, med mindre det kunne dokumenteres, at vedkommende var født i kommunen, eller at moderen opholdt sig dér 10 måneder før fødslen.

Set med bagklogskabens øjne havde det nok været ulig mere effektivt, om man havde iværksat ransagningerne efter omløbende tiggere i alle forstanderskaber på samme dag. På den måde det faktisk foregik, blev tiggerne blot drevet rundt fra det ene distrikt til det andet. Men det ville have krævet en langt mere koordinerende indsats fra stiftamtmandens side. Såvel sognefogeder som forstandere i de tre undersøgte kommuner synes at have gjort, hvad der forventedes af dem. At der ikke er mere end én sag om betlere og omløbere i Horne, skal ikke lede til den antagelse, at problemet var løst ved den foranstaltede eftersøgning i 1844. Også de to andre kommuner foretog sig kun noget konkret, når der tilgik dem henvendelser oppefra, eller når der var problemer med konkrete personer på ulovligt ophold. I Søby-Turup tog man dog selv initiativ til at give beboerne »frit lejde«.

Selv om Korup-Ubberud lå forholdsvis tæt på købstaden Odense, ses der ikke at være iværksat særlige foranstaltninger her. Det er ellers en almindelig antagelse, at der var størst problemer omkring købstæderne.

Sager vedr. politiorden

Landkommunalanordningens §20 pålagde sogneforstanderskaberne at hjælpe sognefogeden med at fremme og opretholde god politiorden. Nogen nærmere forklaring blev ikke givet. Sogneforstanderskabets opgaver skal altså bestemmes indirekte af de bestemmelser, der regulerede sognefogedens virke: Ved forordningen af 11.11.1791 blev der gjort forsøg på at få sognefogedembedet til at fungere ens over hele landet.

Sognefogedforordningen pålagde sognefogeden at »udføre Øvrighedens og Rettens Betientes Befalinger og Foranstaltninger, som høre til Kgl. Tienestes Fremme, eller til Justitiens og Politie-Væsenets Haandhævelse«. Politiforordningen tillagde en form for politimyndighed, idet sognefogederne »skulle vaage over god Orden«, og gribe ind over for »ulovlig Kroehold, Kroegang, Drik, Slagsmaal og deslige«, først ved at advare og formane, dernæst ved at melde sagen til retsbetjenten. I tilfælde af drab, tyveri o.lign. skulle sognefogeden foretage anholdelse og bringe vedkommende til herredsfogeden/birkedommeren, der skulle bringe sagen videre til amtmanden. Som et særligt punkt fremhævedes sognefogedens forpligtelser ved tegn på uro eller opløb i sognet. Af andre politimæssige opgaver fik sognefogeden i 1839²² pålagt at holde opsyn med, at der ikke i hans sogn foregik ungdomsgilder »og lignende Almueforlystelser, som have Leg, Dans, Kortspil, Skiveskydning og desl. til Formaal«, idet dette kun måtte foregå efter politimesterens forudgående tilladelse.²³

Dette var, hvad sogneforstanderskabet fra 1842 skulle hjælpe sognefogeden med at fremme og udføre. I 1845 blev det udvidet og præciseret til, at sognefogeden²⁴ skulle være politimyndigheden behjælpelig med at overholde forbudet mod ulovlig brændevinsbrænden og uberettiget besiddelse af brændevinsredskaber.

Mængden af sager ang. politiorden er svingende. I Horne er der hele 32 sager af den samlede mængde på i alt 390, svarende til 8%. I Korup-Ubberud er der kun fem af 163 sager, dvs. 3%, og i Søby-Turup er der 14 af 243, dvs. 6% af den samlede mængde, alt excl. fattig- og skole-sager.

I praksis har det været forbundet med nogen vanskelighed at skelne mellem sager vedr. politiorden og næringssager, nemlig i de tilfælde, hvor det drejede sig om ulovlig brændevinsfremstilling og -udskænkning. På den ene side var begge forhold principielt brud på næringsloven, i og med ingen på landet havde tilladelse til at brænde brændevin, og

kun de privilegerede kroer måtte udskænke.²⁵ Men på den anden side havde sogneforstanderskabet ikke, jfr. ovenstående, speciel pligt til at forhindre disse forhold, i hvert fald kun moralsk og på det individuelle plan. Og eftersom drikfældighed og svir er rimelige kodeord for sagerne, har jeg valgt at medtage disse »næringssager« her.

Kommunerne har det fællestræk, at de var klar over betydningen af at opretholde god ro og orden i distriktet. Selv om § 20 kan synes diffust formuleret, har det ikke forhindret, at der allerede på et af de første møder blev truffet forholdsregler ang. politiorden. I Horne behandlede man et cirkulære fra politimesteren, der foreslog, at man – for at forebygge »ulovlig Kroehold og Nattesviir« – autoriserede en pålidelig beboer til at holde udsalg af brændevin. Man besluttede enstemmigt, at den foreslåede autorisation var nødvendig, dels fordi man havde en privilegeret kro i sognet, og dels fordi bymændene kunne få det fornødne brændevin hos oldermanden – hvor han så havde den fra? I stedet besluttedes i første omgang at melde tilfælde af uorden til sogneforstanderskabet, inden man eventuelt gik til politimyndigheden. I øvrigt må det undre, at politimesteren, by- og herredsfoged Wiborg, overhovedet foreslog at etablere et brændevinsudsalg. Det havde han ingen hjemmel til, og det var unfair konkurrence i forhold til de privilegerede kroer.

I Korup-Ubberud greb man sagen an på den måde, at man ved et af de første møder i 1842 besluttede at bekendtgøre ved sognestævne, at brændevinsudsalg var ulovligt. På samme møde behandlede en sag vedr. en beboer, der ønskede forstanderskabets påtegning på en af ham indgivet ansøgning om at »holde en slags Restauration i Ubberup By«. Det fandt sogneforstanderskabet sig ikke foranlediget til at anbefale. Måske er der sammenhæng med ovenstående forbud mod brændevinsudsalg og det pludseligt opståede behov for anerkendelse som restauration.

I Søby-Turup gik man mere radikalt til værks. Man besluttede på det første møde at bekendtgøre ved sognestævne, at beboerne eller ungdommen ikke måtte holde ulovlige gilder eller lystigheder lørdag aften, samt at de tilladte forsamlinger skulle ende senest kl. 2 om natten. Ulovligheder ville blive anmeldt til øvrigheden.

Der behandlede mange meddelelser fra Kancelli og herredsfoged ang. forholdsregler imod ulovlig brændevinsbrænding og -udsalg. F.eks. behandlede Horne forstanderskab i 1843 kancellicirkulæret om frit lejde for aflevering af redskaber. Her konstateredes det, at der ingen fandtes i sognet, og at man holdt et vågent øje med sagen. Først i 1848 blev man opmærksom på, at en indsidder havde »befattet sig med ulovlig Brændevinsudsalg m.m.«. Man vedtog at advare ham skriftligt. I Korup-Ubbe-

rud meddeltes det kort og uden synlige tegn på forudgående debat, at det »Med Hensyn til Brændevinsudsalg i Hovhaugen bestemtes at skrive til Brændevinsbrænder Clausen for at faae ham til at oplægge det«. Det må være den odenseanske brændevinsbrænder, Claus Clausen i Vestergade, der har etableret et udsalgssted lokalt. Det må endnu engang bemærkes, at man forsøgte at ordne tingene i mindelighed uden at indblande politimyndigheden. Tilsyneladende lykkedes det dog ikke, for senere besluttedes det at melde Clausen til øvrigheden.

Det er svært at se, om ulovlig brændevinsbrænding og -salg var en almindelig kendt bibeskæftigelse i de tre kommuner, og om man valgte at lukke øjnene så længe som muligt. I et enkelt tilfælde var der problemer: I Horne besluttedes det at træffe foranstaltninger »I Anledning af nogle Uordener foranledigede ved at adskillige Drengte ere drukne fulde«. På næste møde fremlagdes erklæringer fra vedkommende, der havde skænket brændevin for skoledrengene, samt en kvittering for mulκτηne, lydende på 1½ rbd. Man fik således de pågældende til at erlægge en bøde – helt uden om de reglementerede kanaler.

I et andet tilfælde blev der drukket brændevin på kirkegården ved begravelser, og det besluttedes at advare mod det ved kirke- og sognekstævne. Tilsyneladende fik det ikke den tilsigtede virkning, idet det næste sommer vedtoges at meddele herredsfogeden, at adskillige karle havde drukket brændevin, mens de gravede en grav i februar. Forinden havde forstanderskabet selv tilsagt karlene til et møde, og kun fordi de ikke mødte op, blev sagen overgivet herredsfogeden, der meldte tilbage i form af en overpolitiretsdom.

Der kunne også være problemer med svir på karlekamre. I Horne fremlagdes en skrivelse, hvori der blev advaret mod kortspil i karlekamre. Skrivelsen var udfærdiget af Brahe og allerede tilsendt sognefogeden til oplæsning for beboerne. På mødet fik Brahe det samlede sogneforstanderskabs accept af de foranstaltninger, som han allerede havde iværksat.

I Horne var der en lokal væver, om hvem det rygte gik, at han havde »holdt Dands Nytaarsdagsaften« og udskænket »Kaffe m.v. for Betaling«. Formanden undersøgte sagen og indberettede forholdet til politimesteren. Et par måneder efter fik man besked om, at underretten havde pålagt væveren en mulkt på 10 rbd.

I en anden sag var der tale om uorden i forbindelse med dansegilder: Der fremlagdes en rapport fra sognefogeden med herredsfogedens påtagne anmodning til forstanderskabet om at »fremkalde« en lokal gårdmand og en murer, »der have viist en upassende opførsel under et

Dandsegilde«, og irettesætte dem. De pågældende var allerede tilkaldt og blev foreholdt herredsfogedens skrivelse. De vedgik at have været »uarterige« mod sognefogeden, lovede bod og bedring og underskrev en erklæring om i fremtiden at vise sognefogeden al mulig agtelse. Erklæringerne blev oplæst ved kirkestævne. Endnu engang må det undre, hvordan herredsfogeden lagde beføjelser ud til sogneforstanderskabet. I dette tilfælde opfordrede han direkte sogneforstanderskabet til at irettesætte beboerne, og beboerne bekræftede med underskrifter i forhandlingsprotokollen, at de var bodfærdige. Formålet er klart nok, eftersom sognefogedens oprejsning blev mere fyldestgørende ved at få sagen bekendtgjort ved sognestævne end ved at få tildelt en linie i en af herredsfogedens protokoller.

Det må undre, at der i ingen af de undersøgte kommuner har været sager fremme ang. det såkaldte bondecirkulære, som Kancelliet udstedte 8.11.1845 til alle landets amtmænd. Cirkulæret forbød afholdelsen af møder om bondestandens retsforhold uden udtrykkelig tilladelse fra stedets politimyndighed, og selv med tilladelse måtte ingen udensogns mand deltage i mødet. Det blev henvist til, »nogle Personer« indgød bondestanden vrang forestillinger om dens retsforhold, og sogneforstanderskabet fik til opgave at oplyse bondestanden om dens eget bedste. Mere præcist var baggrunden for cirkulæret, at husmand Peder Hansen siden 1840 havde rejst rundt på Sjælland og forkyndt, at bønderne nu ikke længere ville finde sig i et godsejervælde, og han blev efterhånden en efterspurgt taler ved møder arrangeret af sogneforstandere og private initiativtagere. På møderne lod han tilhørerne underskrive andragender til stænderne, og han skrev også flittigt i Almuevennen. Sammen med skolelærer Rasmus Sørensen og Almuevennens redaktør J. A. Hansen blev Peder Hansen igangsætteren af bondebevægelsen. Kancelliet havde imidlertid opfordret de sjællandske amtmænd til at holde øje med Peder Hansen og Rasmus Sørensen gennem foråret og sommeren 1845, så der kunne handles hurtigt, da der i november 1845 blev overrakt kongen en adresse,²⁶ fremkaldt af langelandske bønder og sat i ord af Sørensen med over 9.000 underskrifter. Resultatet blev »Bondecirkulæret« af 8.11.1845, som Christian VIII dog lod ophæve allerede den 12.5.1846.²⁷

Bondecirkulæret er tilsyneladende ikke blevet kommunikeret videre til sogneforstanderskaberne. Amtmanden over Svendborg amt havde ellers den 15.11.1845 sendt cirkulæret i det fornødne antal eksemplarer til retsbetjentene, »til uddeling blandt Sognefogeder, Sognepræster og Forstanderskaber«.²⁸ Men måske så herredsfogeden ikke på sagen med samme alvor som i centraladministrationen, og han har måske ikke fået

cirkulærerne bragt ud. Langeland synes ellers ikke særlig langt væk, og netop Horne var et temmelig godsdomineret område med mange fæstere og jordløse husmænd, hvor man kunne forestille sig uro opstå først. Paradoksalt nok er det kun ophævelsen af bondecirkulæret, der kan spores i forstanderskaberne.

Der var stor forskel på, hvordan man brugte anordningens § 20. Der er dog en klar tendens til at søge at ordne så mange sager i sogneforstanderskabets regi som overhovedet muligt. Det har tydelige linier bagud i fællesskabets tid, hvor man løste så mange konflikter som muligt i bylavet, inden man gik til politimyndigheden. Når det mislykkedes for forstanderskabet at retlede beboerne, meldte man dog uden tøven sagen til herredsfogeden, helt i overensstemmelse med anordningens bogstav. At man har løst konflikterne selv, har betydet en balancegang på kanten af sogneforstanderskabets myndighedsområde. Horne forstanderskab overskred sine beføjelser i udpræget grad i sagen med de to beboere, der havde opført sig upassende ved et danse-gilde og derfor blev aftvunget bod og bedring i fuld offentlighed på sognestævne. Ligeså vedrørende de berusede skoledrenge, hvor Horne forstanderskab selv efterforskede og dømte de pågældende beboere til at betale mulkter, hvad sogneforstanderskabet ikke havde myndighed til ud over i særlige fattig- og skole-sager.

Herredsfogeden i Fåborg gjorde dog sit til at lade sådant passere. Han ligefrem uddelegerede til sogneforstanderskabet at »irettesætte« – i tilfældet med danse-gildet. Det var dog hans opgave som politimyndighed at træde i aktion eller bede sin stedlige repræsentant, sognefogeden, om det. Måske mente herredsfogeden, at sagerne var godt anbragt i hænderne på Horne sogneforstanderskabs formand, geheimekonferensråd, greve Bille Brahe. Formanden selv handlede da også »på forventet efterbevilling«, da han satte ind over for tjenestekarles svir og kortspil i karlekamre, uden forudgående accept fra det samlede forstanderskab.

Sager vedr. andre valg end valg til sogneforstanderskabet

Ud over valg af medlemmer til selve sogneforstanderskabet foretoges også andre valg: Der skulle vælges repræsentanter til amtsrådet, og senere kom opgaverne i forbindelse med valg til den grundlovgivende rigsforsamling samt folke- og landsting. Der kom også efterhånden mindre opgaver i form af valg af vandsynsmænd, hegnssynsmænd, voldtiftsmænd og taksationsmænd. I Horne var det 49 af de i alt 390 sager, dvs. 13 %; i Søby-Turup 46 af 243 eller 19 %, og i Korup-Ubberud var

Køng sogneforstanderskab 1865-67 (Vestfyns Hjemstavnsgaard).

der 30 af 163, altså 18 % af den samlede mængde sager; alle steder excl. fattig- og skolesager.

Forstanderskabet skulle gennemgå de lister over valgbare til amtsrådet, som amtet havde tilsendt, og der skulle vælges en repræsentant, en valgmand, som skulle møde og afgive stemme for forstanderskabet ved selve amtsrådsvalget, som blev afholdt i den nærmeste købstad. Sogneforstanderskaberne blev pålagt en stor ekstra byrde i 1848 ved valgene først af en grundlovgivende forsamling og de følgende folke- og landsting. Byrden afspejles tydeligt af en overvægt af sager i årene 1848-1850. Ifølge valgloven af 1848 skulle valglisten affattes af sogneforstanderskaberne på landet og af kommunalbestyrelserne i købstæderne.

De tre sogneforstanderskaber greb de meget tidkrævende valgsager ret ens an. I Horne og Søby-Turup udfærdigede man lister over valgberettigede ved at lade beboerne komme og skrive sig på listen. Beboerne kunne komme en time hver dag i en uge; i Søby-Turup ét sted i hvert sogn. Listerne blev også fremlagt til eftersyn på behørig vis. Af forskelle mellem kommunerne kan det bemærkes, at der i Korup-Ubberuds valgdistrikt foretoges et prøvevalg, og at det blev pålagt oldermanden at indkalde beboerne til møde om valgloven.

Valgene til folke- og landsting i henhold til lov af 16.6.1849 begyndte

at beslaglægge tid fra september 1849. Kommunerne skulle herefter hvert år i februar-marts måned udarbejde valglistes over de indbyggere, der havde valget til folketinget. Sogneforstanderskabet skulle selv affatte listen, og beboerne kunne protestere mod andres uretmæssige optagelse og egen forbigåelse. Listerne skulle oplyse om navn, alder, stilling og bopæl. Landstingsvalget var indirekte, inden for amtskredse. Valgene skulle ske ved valgmænd, som de til folketinget valgberettigede skulle vælge blandt de valgbare. Forstanderskabet skulle hvert år inden marts måned sende valgbestyrelsens formand en fortegnelse over de skatteydere, der opfyldte betingelserne.

Der findes en del sager i forhandlingsprotokollerne om udpegning eller valg af ulønnede medhjælpere, bestillingsmænd af forskellig slags. Nogle er allerede nævnt, og i slutningen af den undersøgte periode fik forstanderskaberne en ny opgave. Lov af 4.7.1850 om afløsning af det hoveri og lignende pligtarbejde, som var pålagt gårde, huse og øvrige boliger på landet, pålagde sogneforstanderskabet at vælge voldgiftsmænd og faste taksationsmænd, der kunne foretage jordboniteringer. I Horne valgte forstanderskabet enstemmigt en gårdmand af sin midte til hvervet som voldgiftsmand for sager vedr. gårdene og en anden forstander, en gårdfæster, samt en husfæster og smed i distriktet for sager vedr. husene. Som taksationsmænd valgtes to forstandere; den ene énstemmigt, den anden med syv af 10 stemmer. I Korup-Ubberud valgtes de to sognefogeder som taksationsmænd, og resultatet blev indsendt til amtsrådets approbation. Og i Søby-Turup valgtes sognefogeden i Turup til voldgiftsmand (afløsningsmand) vedr. gårde; for husene fremlagdes blot en liste over voldgiftsmændene. Som taksationsmænd valgtes mølleren og en gårdmand.

Der har ikke været de store problemer med at håndtere de forskellige typer valg i de udvalgte kommuner. Listerne blev udarbejdet og fremlagt til eftersyn i overensstemmelse med reglerne, og der var tilsyneladende ingen klager fra beboerne og tilsynsmyndigheden, amtet. Ingen steder diskuteredes det, om nogen kunne anses for inhabil i forbindelse med valgene.

Sager vedr. ligning og regnskabsvæsen samt pligtarbejde

Det følgende handler om sogneforstanderskabernes tilvejebringelse af de nødvendige indtægter til dækning af fattig-, skole- og øvrige kommunale udgifter, herunder regnskabsaflæggelse samt intern og ekstern revision. Ud over betaling af rede penge blev beboerne pålagt kommunalt pligtar-

bejde, og i den forbindelse var det i landkommunalanordningens § 17 pålagt forstanderskabet at kontrollere, at »rigtig Omgang iagttages ved Sognekørsler«; i praksis ved at gennemgå sognefogedernes ægtprotokoller. For at få et samlet udtryk for, hvad der blev pålignet beboerne – i ordets videste forstand – vil de forskellige kommunale opgaver, der blev løst ved at vælge eller udnævne beboere til bl.a. ombuds- og bestillingsmænd, også blive behandlet.

Anordningen foreskrev, at det samlede forstanderskab skulle udarbejde de årlige overslag over udgifter, foretage den efterfølgende ligning og gennemgå regnskaberne. Dog kunne det overdrages en enkelt sogneforstander at gennemgå regnskabet på forhånd. En ekstrakt skulle fremlægges i 14 dage for beboerne inden indsendelse til amtsrådets approbation. Klager over ansættelse til fattig- eller skoleskat kunne rettes til amtsrådet, der var tillagt tilsynsmyndigheden med sognekommunernes administration m.h.t. overslag og regnskab. Der fandtes endnu ikke standardbudgetter og -regnskaber, så det var overladt til forstanderskaberne »eller i alt Fald til Amtsraadene« at bestemme regnskabets udformning.

Penge og naturalier til dækning af kommunale udgifter skulle ikke udskrives ud fra »kommunen« eller sogneforstanderskabsdistriktet som beskatningsenhed, men på grundlag af diverse distrikter, nemlig fattig-, skole- og vejkommuner samt jordemoderdistrikter og brandfogedkredse. Fattigkommunen var sammenfaldende med sognedistriktet. Skolekommunerne og skoledistrikterne udgjorde særskilte økonomiske enheder med egen formue og gæld samt indtægter og udgifter.²⁹ Vejkommunen faldt i reglen sammen med sognet. Brandfogedkredse kunne der være flere af i hvert sognedistrikt. Disse forhold gjorde det nødvendigt at skelne mellem forskellige distrikter, hvis grænser ikke altid var sammenfaldende med sognedistriktets, og i praksis måtte man derfor have særskilte kasser.

Præsten skulle føre fattigregnskabet, og skoleregnskabet skulle føres af den største lodsejer, der var selvskrevet som skolepatron. Hvis der ingen lodsejere var, tilfaldt opgaven hele forstanderskabet. Hele forstanderskabet var også ansvarlig for kommunens aktiver. Almindelige driftsudgifter som skrivematerialer, porto og lokaleleje skulle lignedes på sognedistriktet i forbindelse med andre udgifter. Formanden skulle føre regnskabet over disse udgifter. M.h.t. ligning af »de andre udgifter« henviste anordningen til, at de gældende regler for fattig- og skolevæsen skulle fortsætte i sogneforstanderskabets regi.

For fattigvæsenets vedkommende var det bestemt ved 1803-loven, at

præsten hvert år først i december skulle fremlægge et forslag til fattigforsørgelsen i det følgende år, herunder en fortegnelse over de trængende, og forslag til, hvor meget der skulle ydes, samt om ydelsen skulle erlægges i fødevarer eller penge. Dette forslag skulle vedtages af den samlede fattigkommission, og samtidig skulle det fastsættes, hvor meget hver fattig skulle have i understøttelse, hvornår og hvordan den skulle udredes, samt hvad og hvor meget hver af sognets beboere skulle udrede. Forsørgelsesplanen skulle herefter fremlægges til beboernes eftersyn.

Om skolevæsenet bestemte skoleloven af 1814, at udgifter til opførelse og vedligeholdelse af bygninger og til lærerløn skulle udredes af samtlige beboere på samme måde som udgifterne til fattigvæsenet. Skolekommissionen skulle udarbejde årlige forslag til ligning, der skulle indsendes til amtsskoledirektionens approbation. Regnskab over udgifterne ved skolebygningen skulle aflægges af skolepatronen, og den samlede skolekommission skulle indsende regnskabet til amtsskoledirektionens eftersyn.

Disse procedurer skulle sogneforstanderskabet derfor overtage, dog med den ene undtagelse, at ligningen ikke længere skulle godkendes af amtsskoledirektionen.

Landkommunalanordningen anviser ikke praktiske løsninger m.h.t. kassebeholdning, men ifølge reglementet af 1803 skulle beboernes bidrag til fattigkassen indbetales kvartalsvis forud, og kassebeholdningen skulle overlades den store lodsejer i fattigkommissionen. Præsten skulle have et forskud fra fattigkassen til de løbende udgifter. Undersøgelser af andre lokaliteter har vist, at præsterne de fleste steder faktisk havde pengekasen i deres varetægt. I mange tilfælde måtte sognepræsterne imidlertid selv forstrække kassen med egne midler, fordi ligningen ikke havde indbragt tilstrækkelige midler til ekstraordinære situationer, eller fordi der generelt var underbalance. Modsat kendes der også eksempler på, at der oparbejdedes en kassebeholdning, som såvel Kancelliet som øvrigheden krævede forrentet af sognepræsten. I mange tilfælde var problemet det helt enkle, at præsten manglede regnskabsmæssig forståelse og ikke havde rede på, hvad der var hans, og hvad der tilhørte fattigkassen.³⁰

Om disse forhold var gældende i de tre udvalgte kommuner, vil blive undersøgt i det følgende. Umiddelbart synes landkommunalanordningen kun at have løst halvdelen af problemet: Der skulle nu aflægges regnskab, og kassebeholdningen skulle konstateres, men problemet med underbalance kunne ikke være løst ved, at andre – og måske urutinerede – sogneforstandere skulle hjælpe ved ligningen. Det er usandsynligt, at de har følt noget incitament til at bidrage til oparbejdelsen af en stor kassebeholdning. Der er i alt konstateret 55 regnskabssager i Home,

hvilket svarer til 14 % af samtlige sager. I Søby-Turup drejer det sig om 58, svarende til 24 %. I Korup-Ubberud udgør de 19 regnskabssager 12 % af den samlede sagsmængde; alle tre steder excl. fattig- og skole-sager.

I Horne blev det afklaret allerede ved det første møde i 1842, at greven skulle forblive skolepatron og som hidtil lægge penge ud for de løbende skoleudgifter, således at der først ved årets slutning skulle foretages repartition. Ved samme lejlighed søgte – og fik – man amtsrådets tilladelse til at inddrage den særskilte skolekasses indtægter i skolevæsenets almindelige indtægter.³¹ M.h.t. fattigudgifterne havde den afgående fattigkommission allerede foretaget ligning og repartition for 1842. Her var det ikke grevens opgave at yde kassekredit. Det var fast praksis, at formanden hvert år, oftest i marts-april måned, fremlagde det foregående års separate fattigregnskab og regnskab over de øvrige kommunale opgaver med bilag. Regnskaberne blev revideret af de tilstedeværende forstandere på selve mødet og i hvert enkelt tilfælde³² fundet rigtigt og forsynet med påtegning. Ligeså blev regnskaberne fremlagt hos sognefogeden til beboernes eftersyn og indsendt til amtsrådet.

I Søby-Turup valgte eller udvalgte man formelt fire forstandere til at revidere de separate fattig-, skole- og kommunalregnskaber. Der var endda separate kasser for de to sogne. I Korup-Ubberud aflagde skolepatronen særskilt skoleregnskab, men det anføres blot, at fattig- og skoleregnskaber fremlagdes til revision, og at der blev afholdt ekstra-møde for at gennemgå årsregnskabet. I Horne og Søby-Turup fremlagdes endvidere det årlige regnskab over amtsrepartitionsfonden.

Desværre er det ikke i alle tilfælde og i hele perioden muligt at se, hvem er i det daglige lagde penge ud for hvad, og om der overhovedet blev opretholdt skel mellem fattig- og skolekasserne. Bestyreren af penge-kassen må reelt have haft det afgørende ord, når sogneforstanderne diskuterede, om der f.eks. skulle foretages bygningsreparationer. Hvis han nægtede at udlåne midlerne, måtte aktiviteten vente, til der var foretaget ligning, og beboerne havde indbetalt pengene. På den måde må kommunens pengestærke medlemmer af sogneforstanderskabet have haft en ikke uvæsentlig magt, langt ud over hvad anordningen havde givet dem. Man må forestille sig, at der har været store lokale variationer i, hvem denne magt har tilhørt. I Horne, hvor næsten alle beboere var fæstere under Bille Brahe, har det antagelig været naturligt, at han fungerede som kassekredit for forstanderskabet i alle sager vedr. skoleudgifter, i og med at han var eneste skolepatron; men det ser ud til, at han også lagde penge ud for de øvrige kommunale udgifter, dog ikke

Allermandslyst! Løgn!

Det første der nu er foreløben siden iunderlagede
Dagene for sandhedslyst, lovalde sammen, for som sandt at
siden til Udførelsen af Dares Majestets allermandslyst
Kærlighed af 15de August 1841. -

Den første Hæftelse af Ennen mig iunderlagede
Kærlighed var tilføjelse, til at opfylde os med glæde,
over Udførelsen til en fuldstændigere Virksomhed i Ennen
Kærligheden, men end siden og siden at som sagt os
ind i Dares valgtværdige Sandt og Gæst og sand, at, som
svært at berygte den til at virke, overensstemmende med
Dares Majestets offentlige Willen, i en forsigtig og anstændig
Rådning, som vi doglig og men overbevist os om
den syde Kærlighed og det første dette, færdige Færdig, som
den allermandslyst Kærlighed bor os for færdig
Kærlighed, og om de Kærlighed som den første Dares Majestets
Udførelsen talrige Kærlighed, ikke blot til at færdig
værdig Kærlighed, men og, i siden Kærlighed med dette,
til en færdig Sandt og Gæst, som vi allermandslyst
både Dares Majestets allermandslyst at alle Kærlighed os,
samt at siden som at alle Dares vores Kærlighed

24

Kaluarumtiggad' for Læmme, i Raastad Kongelige Bygning.

Vi sige, at vi ere kün at lide ubetydeligt Bogneser
Pandskjul, nægter 2000te Selen af Dronns Majest. med Dronns
lykkelige Udsigter, og vi faar derfor frøgtet for at,
kellaga os for for nu Dødsriggad' ved Læmmeudløsen af disse
allermindstendødsige Læmme, men det Bøste, at Dronns Majest.
skulde vide for først vi skulle den os allermindst
Hølgisning, forvænt med det Gaad, at Dronns Kongelige
frøste Læmme maatte at Bøstet føle den Læn det for
attraant, at skole lykkelige og Dronns iindskendst trofaste
Udsigter, maatte Dronns over vores kateologiske og gan
os Med til datter Øviedt.

Vi bede Gud ville bevare Dronns Majest, de Gode
og Lykke for alle Dronns tron Udsigter og at faa til
skulle Dronns ald den Læn for Dronns Kongelige Hølgisning,
som vi af trofaste frøste maatte for Dronns Majest.

Tvede BogneserPandskjul, Svendborg Amt, den 26 Decemb 1842.

allermindstendødsige

L. J. Løp
Kommandør

L. C. L. Løp. P. Christensen
Bygning 1842.

Peter Skjær

L. Løp. M. Løp. for Løp

fattigvæsen. I årene 1847-50 drejede det sig om så meget som 1.000-1.100 rbd.³³.

I Korup-Ubberud, hvor hovedparten af beboerne var selvejere, og hvor der ikke var en større jordbesidder i distriktet, var der ingen indlysende mulighed for kassekredit. Det fremgår da også, at der i hvert fald i 1847 tværtimod var oparbejdet en kassebeholdning på 100 rbd. I Søby-Turup var der ved udgangen af 1849 og i 1850 en kontant kassebeholdning i Turup sogn på 7-9 rbd. beroende hos en forstander. I forbindelse med udarbejdelse af vejregulativer i 1849 oplyses det, at forvalteren til Skovgårde hidtil havde afholdt udgifterne vedr. arbejde udført af lejet mandskab mod refusion det følgende år.

Sogneforstanderskabet havde ret til at udskrive pligtarbejde til fattig-, skole- og vejvæsenet samt til befordring af gejstlige embedsmænd og retsbetjente i visse ærinder, til bevogtning af sindslidende, til udbringning af breve og til ringning med kirkeklokken. Pligtarbejdet bestod af kørsler, spanddage og gangdage, og var enten en personlig byrde eller en hartkornsbyrde.

I 1844, den 26. juni, kom en omfattende forordning om fribefordringsvæsenet, dvs. de såkaldte ægter, der derefter var inddelt i a) de egentlige kongerejser, b) kongelige tjenesterejser, c) amtsrejser og d)

←

Tved sogneforstanderskabs takkeskrivelse til kongen 1842 – i uddrag (RA, Chatolkassen, Chr. VIII, Ujournaliserede sager 1841-42.

»Allernaadigste Konge! – Det første Aar er nu forløben siden Sogneforstanderskabet traadte sammen, for som saadant at virke til Udførelsen af Deres Majestæts allernaadigste Anordning af 13de August 1841. – Den første Anskuelse af denne evig mindeværdige Anordning var tilstrækkelig, til at opfylde os med Glæde, over Udsigterne til en selvstændigere Virksomhed i Kommunal Anliggenderne, men ved nøiere og nøiere at have sadt os ind i dens velgiørende Aand og Hensigt og ved, at have stræbt at benytte den til at virke, overensstemmende med Deres Majestæts ophøiede Villie, i de forskjellige os anviste Retninger, have vi dagligen mere og mere overbevist os om den dybe Vidsom og det høist ædle, faderlige Sindelag, hvoraf denne allernaadigste Anordning bærer et saa fuldkomment Præg og om de kjæmpeskridt hvormed den fører Deres Majestæts Undersaatters talrigste Klasse, ikke blot til et høiere materielt Velvære, men og, i nøie Forbindelse med dette, til en høiere Aandens Oplysning ...«. Fot. Alice Westergaard.

sognerejser. Ifølge denne forordning påhvilede kørepligten ejere eller brugere af 1 td. htk. eller derover, og rejserne skulle udredes in natura efter omgang i forhold til hartkornet.

Ud over kørsler bestod pligtarbejdet også i spanddage og gangdage, hvor spanddagsarbejde betød at den arbejdspligtige skulle være til rådighed med heste og vogn i en hel dag – modsat sognekørsler, der kun medførte pligt til en enkelt rejse ad gangen. Vejarbejde skulle udføres dels som gangdage og dels som spanddage. Ifølge vejforordningen af 1793³⁴ påhvilede vejarbejdet samtlige hartkornsbrugere med såvel over som under 1 td. htk., dog kunne der ikke fordres spanddage af brugere med under 1 td. htk. Anlægsarbejde og grundforbedring skulle altid ske efter omgang fordelt på sognets hartkornsbrugere. Vedligeholdelsesarbejde kunne ske på samme måde som ved anlæg, men der kunne også foretages en inddeling af vejene, hvor hver arbejdspligtig vedligeholdte sin vejpart under sogneforstanderskabets tilsyn.

På den ene side var der således pligtarbejde i form af en personlig forpligtelse for alle arbejdsføre mænd i lige forhold, og på den anden side pligtarbejde som beskatningsprincip, hvor byrden fordeltes efter de pågældendes økonomiske forhold. At pligtarbejdet var en personlig byrde betød ikke, at den arbejdsføre skulle udføre arbejdet personligt. Eftersom der var tale om en arbejdspræstation, som ikke krævede forudsætninger af nogen særlig art, kunne det ikke kræves udført af den arbejdspligtige selv. Dette i modsætning til ombud, der var pålagt de pågældende p.g.a. deres personlige egnethed til hvervets udførelse.

I 1848 blev husmænd og inderster fritaget for det pligtarbejde, som de havde ydet sammen med gårdmændene efter lige omgang uden hensyn til hartkornet.³⁵ Husmænd skulle herefter præstere maksimalt tre arbejdsdage om året. Hvis der var brug for arbejde ud over dette, skulle det udføres ved lejede folk for kommunens regning. Gårdmændene kunne derefter forlange, at kommunen lod det gangdagsarbejde, som påhvilede dem, udføre ved lejede folk.

En stor del af sogneforstanderskabernes sager handler om fordeling af pligtarbejde og kontrol med de ægtprotokoller, som sognefogederne havde til opgave at føre over sognebeboernes ydede arbejde. I Horne bemærkedes det i ægtprotokollen – så amtmændene kunne se det – at der i årene 1844-1846 manglede angivelser af, hvem der havde rekvireret kørslerne. Det synes at have hjulpet efterhånden.³⁶ I Korup-Ubberud fremlagdes ægtprotokollen for første gang i 1845 og herefter hvert år. Kun en enkelt gang blev der afkrævet forklaring af sognefogederne fra

Ubberud. I Søby-Turup blev der først så sent som 1849 godkendt ægtprotokol, men referatet vidner om, at det var en rutinesag.

Sogneforstanderskabernes tilsyn har altså tilsyneladende fungeret. Om forholdene i Søby-Turup fremgår det i øvrigt, at »communal-arbejdet« skulle administreres af sognefogeden og fire forstandere, og at sognefogeden skulle aflægge regnskab. I Søby var der anført på skole-regnskabet for 1848: »intet videre Regnskab at aflægge end ved en Attest at oplyse, at gaardmændene havde besørget det udførte Arbeide, med Undtagelse af noget Arbeide ved Skolen hvorover var Accord med Haandværkerne«. Med hensyn til pligtarbejdet i Turup lovede forstanderne og sognefogeden, at de ville foretage repartition »og affatte Regnskabet overensstemmende med det approberede Regulativ«.

I Horne ansøgte nogle gårdbrugere i det ene skoledistrikt om lettelse i skolepligtarbejdet, hvilket flertallet af forstanderskabet fandt rimeligt, og derfor indstillede man en ny plan over fordelingen af arbejdet til amtsrådets afgørelse. Der var i øvrigt foretaget frivillig indbetaling til kommunens kasse for forsømt pligtarbejde til fattig- og skolevæsen: 2 mk. pr. forsømt dag. I Korup-Ubberud blev det vedtaget at udføre forsømt vejarbejde på vedkommendes bekostning, hvis sognefogedens påmindelser stadig ikke hjalp. Dette havde forstanderskabet formelt ingen hjemmel til. Først i 1867 fik sognerådet ret til at udføre forsømt pligtarbejde på den forsømmeliges vegne og eventuelt foretage udpantning for kommunens udlæg.³⁷

Den væsentlige forordning af 26.6.1844 ang. fribefordringsvæsenet medførte tilsyneladende ingen som helst diskussion, da den blev fremlagt i Horne sogneforstanderskab. I Søby-Turup blev to forstandere af hvert sogn udpeget til at konferere med de respektive sognefogeder samt med forvalter Schaldemose for Turups vedkommende og justitsråd Brasch for Søbys vedkommende. Forordningen skulle træde i kraft i 1846, og i mellemtiden skulle det afklares, om man fremover ville yde amtsrejser in natura eller betale sig fra det.

I Horne gav man herredsfogeden det – enstemmige – svar, at amtsrejserne burde betales af amtsrepartitionsfonden, fordi det ville bringe mere lighed i byrdernes fordeling. Året efter bortfaldt amtsrejser in natura og afløstes mod betaling. I Korup-Ubberud synes forordningen ikke at være behandlet førend november 1845, hvor man gennemgik herredsfogedens fordeling af naturalarbejde på biveje. Her får man til gengæld et sjældent klart indblik i pligtarbejdet: I Korup foregik pligtarbejdet i samling byvis. Besiddere af mere end 1 td. htk. ydede spanddage, og under 1 td. ydede gangdage. I Ubberud havde hver mand sit vejstykke

med spand- og gangdage i forhold til jordtilliggendet. I 1846 blev der fremlagt fortegnelser over de kørepligtige beboere i begge sogne. Formanden underskrev fortegnelsen og lovede at bringe den videre til amtsstuen. Alt synes foregået i god ro og orden. I Søby-Turup var der derimod i flere år problemer med udarbejdelse af kørselslister, selv om forstanderne godt vidste, at de ifølge fribefordringsforordningen havde pligt til det. Sneøsning var også et tilbagevendende problem, som involverede alle fra sognefoged til stiftamtmand. Bl.a. fandt forstanderskabet fordelingen ubillig m.h.t. sneøsning ved hovedlandevejene, eftersom man i isvintre ikke alene skulle afgive mandskab til sneægter, men også betale vagtstuen og lysene. Man indstillede derfor til amtsrådet, at byrden burde fordeles på et større distrikt.

Forordningen af 27.5.1848 om forbedring af husmænds og indersters forhold blev i Horne i første omgang nævnt som et emne til nærmere overvejelse. Dog blev det besluttet, at husmændene skulle fritages for at bringe offentlige breve rundt, hvilket hidtil var gået på omgang. Fremover skulle sognefogederne leje et bud, og forstanderskabet skulle afregne med sognefogederne ved hvert års udgang. Først året efter, da amtet efterlyste den manglende fortegnelse over de kørselspligtige i henhold til frikørselsanordningen, blev listen udarbejdet. Herefter ville man i de næste fem år afkræve hver husmand og inderste maksimalt tre arbejdsdage om året i stedet for snekastningsarbejde. Brevbæring skulle igen klares af husmænd og inderster, men inden for disse tre dage.

I Søby-Turup blev forordningen ikke behandlet ved dens fremkomst; øjensynlig fordi man frem til januar 1850 ansøgte amtet om adskillelse af Søby og Turup sogne, hvad pligtarbejde til kirke og skole angik – begrundet i de specielle geografiske forhold og traditionen på stedet. Først i 1859 fik forstanderskabet amtets approbation af regulativet for de kommunale arbejder. Herefter skulle beboerne foretage vejarbejde og snekastningsarbejde som hidtil og snearbejde uden begrænsning af dage. Arbejde til kirker, skoler og fattigvæsen samt brev bæring skulle udføres af lejede folk.

Alle tre kommuner har således foretaget ligning og aflagt regnskaber i en eller anden form, og disse er blevet godkendt såvel af amtet som af beboerne. Formalia synes overholdt, om end der har været lokale variationer. Praksis m.h.t. oparbejdelse af kassebeholdning kontra kassekredit hos beboerne eller hos de selvkrevne medlemmer af forstanderskabet synes bestemt af besiddelsesforholdene og den deraf følgende sammensætning af forstanderskabet.

Organiseringen af pligtarbejde har været et tidkrævende og stadigt tilbagevendende problem, især i de sidste år, hvor der kom nye love, der ændrede organiseringen af pligtarbejdet. Der er tydelige forskelle mellem kommunerne. Sædvanen bestemte, hvordan man fordelte det nødvendige arbejde, og denne sædvane synes begrundet i besiddelsesforholdene og de geografiske betingelser.

Andre sager

Følgende sager kan der ikke umiddelbart findes en fællesnævner for. En del af sagerne vedrører den funktion, som sogneforstanderskabet fik m.h.t. at indberette til centraladministrationen om forskellige forhold i distriktet og videregive centraladministrationens bekendtgørelser for beboerne; en opgave, som hidtil udelukkende var varetaget af sognepræsten og sognefogederne. Nu skulle alle tre instanser fungere sideordnet. Resten af sagerne kan bedst kendetegnes ved at være blevet til overs efter gennemgangen af de konkrete opgaver, som anordningen foreskrev sogneforstanderskabet.

I Horne udgør gruppen af andre sager 97 af 390 sager, altså 25 % excl. fattig- og skolesager. I Korup-Ubberud er der 44 af 163, altså 27 %, og i Søby-Turup udgør gruppen i alt 64 af 243 eller 26 %. Fordelingen af sagerne over de undersøgte år ligner hinanden meget alle tre steder, nemlig med en tydelig overvægt i periodens tre sidste år, hvor der udskiller sig en betydelig gruppe af sager foranlediget af krigen. I Horne udgør sager vedr. krigen 34 % af disse andre sager, i Søby-Turup 63 % og i Korup-Ubberud 23 %.

Årsagen til, at der overhovedet kunne opstå denne mere diffuse mængde sager, må dels søges i anordningens ordlyd om, at der med hensyn til alle andre anliggender end de konkrete fattig-, skole- og vejsager skulle indrømmes forstanderskabet »al den Medvirkning, som Forholdenes Natur tilsteder« (§ 17); dels i at der burde »gives Sogneforstanderskabet Lejlighed til at yttre dets Tanker ... og gjøre Forestilling til vedkommende Autoriteter«. Sidstnævnte fra § 18 uddybes med en bemærkning om tilfælde, hvor man i sognedistriktet ville foretage sig »Noget udenfor det, der umiddelbart hører til de gjældende Loves Overholdelse«.

Selve rammen om administrationen undergik forandringer i perioden. I Horne forsøgte man i 1842, angiveligt af rent praktiske årsager, at lade formanden ekspedere alle sager alene, dog sammen med præsten i fattig- og skolesager; men her blev man kaldt til orden af amtsrådet ved et

cirkulære om, at alle ekspeditioner, der kun var underskrevet af formanden, skulle ledsages af en udskrift af forhandlingsprotokollen. I Korup-Ubberud er der enkelte eksempler på, at formanden ekspederede sager uden de øvriges forudgående accept. (Kun præsten måtte varetage de løbende forretninger vedr. fattig- og skolevæsen.) I de tilfælde, hvor herredsfogeden eller amtsrådet havde ønsket et hurtigt svar, var det et udslag af konduite, når formanden valgte selv at besvare henvendelsen og få forstandernes efterfølgende accept; andre gange kunne det ses som et led i formandens forberedelse af en sag til næste møde.

På et tidspunkt kan der spores ønske om at udbrede kendskabet til, hvad der skete i forstanderskabet. Et flertal af de valgte ønskede at offentliggøre forhandlingerne, men det var for »vidtløftigt« for præsten og formanden. Flere sager viser en ulmende utilfredshed blandt en del af forstanderne. Man ville f.eks. se beboernes andragender inden mødernes afholdelse, men det blev afværget ved en – i hvert fald teknisk set – demokratisk afstemning. I 1848 forventede Justitsministeriet, at der ville opstå ønske om afklaring af muligheden for at afholde møder for åbne døre. Amtmændene blev derfor gjort opmærksom på, at der i lovgivningen intet var til hinder for det, men at det ikke var afklaret, hvordan det kunne foregå uden at forstyrre møderne. Søby-Turup var entydigt for ideen, men i Horne var samtlige forstandere betænkelige, under henvisning til trange pladsforhold.

Der er et utal af sager, hvor forstanderskaberne skulle oplyse beboerne om ændringer i deres rettigheder og pligter, og her blev både sogne- og kirkestævnet anvendt som forum. I flere tilfælde må sognefogederne have meddelt beboerne samme budskab, her kommunikeret via herredsfogeden, hvor forstanderskabet oftest fik dets opgaver direkte fra amtsrådet. Man kan således se forstanderskabet som en yderligere mulighed for centraladministrationen til at nå beboerne med et budskab.

Forstanderskaberne viderebragte også oplysninger af mere praktisk art. F.eks. fik man i Horne til opgave at oplæse et cirkulære fra herredsfogeden for beboerne ved næste sognestævne. Indholdet var, »at den kgl. landbeskeler Victory bliver afgivet til Brug for Svendborg Amt mod en Bedækningspriis af 3 Rd. pr. Hoppe, og opstaldes fra Februar Maaned af i Ørkilds Mølle pr. Svendborg«. Der er ikke bare tilnærmelsesvis sammenfald kommunerne imellem m.h.t. refererede meddelelser. I Horne er der langt større tendens til at referere meddelelser fra centraladministrationen, selv om disse ikke umiddelbart havde betydning for sogneforstanderskabet. I enkelte tilfælde refererede Søby-Turup dog skrivelser,

som Horne tilsyneladende fandt for vidtløftige, f.eks. Justitsministeriets plakat af 17.1.1849 om midlertidig inddragelse af retten til at erholde styrmanspatent. Det tyder dog på, at protokollerne ikke vidner om alle meddelelser fra centraladministrationen. F.eks. nævnes Danmarks Riges Grundlov udelukkende i Søby-Turup – som dagsordenens punkt 4.

Centraladministrationen udbad sig også indberetninger fra sogneforstanderskaberne: Horne forstanderskab indberettede f.eks. sognets folkekemængde til politimesteren både i 1845 og 1850. I Korup-Ubberud ses ingen indberetninger, og i Søby-Turup var der kun to: den ene drejede sig paradoksalt nok om kommunens fritagelse for at indberette til amtet i sager vedr. døvstumme.

Også beboerne benyttede sig af forstanderskabet til at få sager bragt videre til de øvrige beboere. I Horne anmodede nogle beboere skriftligt sogneforstanderskabet om at få et forslag angående fæstevæsenets afløsning bragt videre til de øvrige beboere. Forslaget kom fra en komité på Sjælland og havde været fremlagt hos sognefogeden. Forstanderne påtog sig opgaven »paa Grund af Anmodning i selve Forslaget, skjøndt de udtalte: just ikke at dele de deri indeholdte Anskuelser«.

I årene 1845-47 var der kornmangel bl.a. på grund af kartoffelsygen, og forstanderskaberne involveredes i forskellig grad i løsningen af problemet med »den arbejdende Klasse«, jordløse husmænd og inderster, der ikke kunne skaffe sig fødekorn i tider med høje priser. Sagerne blev tydeligvis ikke behandlet som almindelige fattigsager.

Guvernøren³⁸ opfordrede til at »sammenskyde« korn til uformuende, og i Horne kunne man i de tre år tilbyde de uformuende at købe rug og byg, der var indsamlet hos beboerne »mod en modereret Betaling« på henholdsvis 4 og 3 rbd. pr. tønde. Markedsprisen var henholdsvis 2 og 1 rbd. højere i december måned 1845.³⁹ På grund af dårlig høst greb man til et utraditionelt middel: Også andre skulle – på frivillighedens basis – aflevere noget af deres korn, nemlig de mere velstående husmænd samt de af sognets tjenestefolk, der aflønnedes i naturalier, og som altså dette år, under de høje kornpriser, havde væsentligt bedre vilkår end dem, der aflønnedes i penge. Der blev indsamlet så meget, at forstanderne kunne indberette til amtet, at sognet ikke behøvede hjælp hverken i penge eller korn; dog besluttede man at få sognefogeden til at opfordre de beboere, der havde korn, til ikke at sælge så meget ud af det, at de også ville komme til at mangle korn hen på foråret – og herved foregreb man et amtscirkulære fra maj 1847 med samme forslag. Måske havde både amtsråd og forstanderskab en idé om, at beboerne ville foretrække at

sælge kornet, mens der var gode priser, i stedet for senere at skulle sælge det under markedsprisen til andre beboere.

I 1847 havde problemet antaget et sådant omfang, at Kancelliet foreslog,⁴⁰ at der, så længe der ikke var oprettet oplagingssteder i hvert amt eller herred, i stedet kunne iværksættes en aftale inden for hvert sogneforstanderskabsdistrikt. Landboere, som havde utilstrækkelig eller ingen kornavl, skulle herefter hvert år i august måned opgøre husstandens forventede behov for det kommende år. Det samlede kvantum skulle derefter skaffes inden udgangen af september hos de kornproducerende i kommunen, der havde over 2 tønder hartkorn, og som almindeligvis ville have korn til salg. Udlevering skulle ske efterhånden, til fastsatte tider, mod kontant betaling efter den ved udleveringstiden gangbare pris. Formanden mente imidlertid, at forslaget hverken var ønskelig eller tilrådelig, eftersom det ville være til besvær for både dem, der skulle oplagre kornet, og for dem, der forpligtede sig til at aftage kornet. I øvrigt mente han, der aldrig havde været mangel på korn til gangbar pris. De øvrige medlemmer ønskede imidlertid planen iværksat, således at forstanderskabet kunne »tage hvad nærmere Forholdsregler, der efter Omstændighederne til enhver Tid maatte findes hensigtsmæssige«. Det bemærkelsesværdige ved ovenstående sag er, at Brahe(s stedfortræder) ikke fik sin vilje ført igennem. Man kunne have forventet et interessefællesskab mellem det store hartkorn og de jævne jordbrugere i retning af ikke at ville forpligte sig til at afhænde korn på tider og til priser tilpasset købernes behov. Tilsyneladende har de folkevalgte medlemmer i denne sag handlet uden ønske om egen vinding.

I Korup-Ubberud var man også i høj grad opmærksom på problemet. Man indkøbte korn til samme lave priser som i Horne og foranstaltede husstandsindsamlinger. Derimod affærdigede man sagen i Søby-Turup i indberetningerne til amtsrådet.

Kornsagen ender mellem maj og juli måned 1847, hvor priserne stabiliseredes. Kornsagen er et eksempel på, at ikke alle facetter af en kommunes hjælp til beboerne kan aflæses af regnskabsmaterialet. I de egentlige fattigregnskaber får man kun oplysninger om hjælpen til permanent fattige, og dermed ikke om ekstraordinære foranstaltninger, der fungerede på kort sigt og ikke havde fattighjælpvirkninger for beboerne.

De mange sager, der var affødt af treårskrigen, var af gode grunde heller ikke forudset og indarbejdet i anordningen. Allerede på et tidligt tidspunkt i forløbet blev der truffet foranstaltninger m.h.t. de tilfælde af trang, som opstod i de husstande, hvor der manglede en forsørger og

arbejdskraft. Justitsministeriet havde ved cirkulære af 29. maj 1848 ønsket, at disse familier blev underholdt af de kommuner, hvor de var bosat, uden hensyn til, om de var forsørgelsesberettigede der. Horne forstanderskab havde intet at indvende, forudsat alle kunne blive enige om det. I Søby-Turup havde man allerede den foregående måned besluttet ikke at betragte hjælp til indkaldtes familier som fattigunderstøttelse – hvilket betød, at det ikke påvirkede beboernes rettigheder. I praksis måtte Søby-Turup dog påmindes af amtsrådet.

Under krigen vedtog man i Horne i flere tilfælde at passe de indkaldte husmænds jorder, og beboerne fik betaling i rede penge for høstarbejde på husmændenes lodder. Der blev også ydet kontant hjælp til flere familier samt til en indkaldts moder. En søværnepligtigs hustru blev f.eks. bevilget 1 rdb. om måneden. I Korup-Ubberud dækkede fattiggassen udgifterne til brød og flæsk til krigernes koner og børn, og to koner blev bevilget kontant hjælp på 3 rbd. om måneden. Søby-Turup fik i 1850 pålæg fra amtsrådet om at komme en indkaldt husmands kone og fire børn til hjælp »efter Fornødenhed«. Tilsyneladende har husmanden indsendt sin klage direkte til amtet. Man vedtog at bevilge konen og børnene det samme, som andre ubemidlede fædrelose fik.

En anden udløber af krigen var indsamlinger til sårede og efterladte, til mindesmærker over såvel sejre som faldne samt til indkvartering af flygtninge. Alle tre kommuner bidrog med endda ganske væsentlige beløb.

I 1848 blev det pålagt forstanderskabet at medvirke ved udskrivningen af mandskab, der ikke hidtil havde været værnepligtigt.⁴¹ Opgaven skulle løses i samarbejde med amtsråd, lægdsforstander, lægdsmand og sognefogeder, og foregik uden problemer alle steder. I Horne blev der sendt en liste til amtet over mænd født i årene 1823-25, og senere blev de personer, som måtte have undladt at lade sig antegne på fortegnelsen, igen opfordret til at melde sig. Som forventet måtte forstanderskabet meddele amtet, at ingen havde meldt sig, og at ingen var blevet opdaget. I Korup-Ubberud havde formanden – sammen med lægdsmanden – spurgt beboerne ved sognestævne, om de havde mulige værnepligtige boende, og forstanderne havde i hver deres distrikt foretaget undersøgelser af beboerne. En tjenestekarl blev indberettet.

Det er tydeligt, at kun Søby-Turup forstanderskab følte sig truet af krigen. Her blev det den 4. april 1848 besluttet at få klarhed over antallet af geværer i sognet, og man opfordrede beboerne til at sætte deres leer på stager. Ringning med kirkeklokker blev undladt, så klokkerne kunne bruges til alarmering i tilfælde af fjender eller ildsvåde. Baggrunden kan

søges i, at der i marts måned var udbredt det rygte i Jylland, at Slesvig-Holstenerne havde sluppet fangerne, »slaverne«, ud af Rendsborg tugthus, og at de nu drog nordpå, hærgende, brændende og skændende. Randers Avis skrev den 24. marts 1848, at bander af marodører – måske snarere end man ventede det – ville trænge ind i Jylland, og at befolkningen overalt væbnede sig med skydevåben og leer omsmedet til spyd.⁴² Måske følte Søby-Turup sig i søgelyset via overfartsstedet ved Assens. Mere sandsynligt er det dog, at det var det slesvig-holstenske oprør i sig selv, der bragte beboerne i beredskab. Netop den 24. marts 1848 havde slesvig-holstenerne sammen med soldaterne i Kiel overrumplet garnisonen i Rendsborg og forberedt sig til krig.

Forstanderskaberne blev et nyt marked for bøger, blade og indsamlinger. Kultusministeriet ansøgte f.eks. om hjælp til oprettelse af en høj-skole, og fra »Totalafholdelsesselskabet« og »Maadeholdenhedsforeningen« kom der opfordringer til at blive medlem. Et enkelt subscriptions-tilbud lod forstanderskabet fremlægge hos sognefogeden på samme måde som var det kommunale overslag og regnskaber, og man fik jævnlige tilbud fra en boghandler om bøger til sognebibliotekerne i Horne og Søby. Her blev man også tilbudt en bog om lovene vedr. fattig-, skole- og vejevæsen, som baron Bretton havde under udarbejdelse. I Horne ville man først se bogen; i Søby-Turup købte man den året efter. En bogtrykker tilbød Svendborg amtsråds trykte forhandlinger for året 1843, men tilbudet blev ikke realitetsbehandlet. Det må undre, eftersom samtlige valgte forstandere året før havde ønsket at anmode amtsrådet om at offentliggøre sine forhandlinger i trykt form. Først næste år vedtog man at abonnere. I Søby-Turup verserede der trykte referater af forhandlingerne ved Odense og Assens amtsstuedistrikts amtsråd allerede fra 1843. Det enkelte sogneforstanderskab måtte altså selv skaffe sig viden om sit lovmæssige grundlag.⁴³

Sogneforstanderskabets eneste opgave m.h.t. kirkerne i distriktet var tilsynet med fordelingen af pligtarbejdet til opførelse og istandsættelse af kirker og kirkegårde. Alligevel blev forstanderskaberne involveret i f.eks. spørgsmålet om nødvendigheden af at udvide en kirke og en kirkegård samt omfordeling af stolestaderne, hvor såvel stiftøvrigheden som beboerne benyttede sig af forstanderskabet som middel til at nå sine mål.

Der verserede en enkelt tung sag i Søby-Turup angående retten til at bestemme, hvem der skulle huses i Søby hospital. Striden stod mellem forstanderskabet og Skovgårde gods. Forpagteren af Skovgårde, der var

selvskrevet medlem af forstanderskabet, indbragte forstanderskabet for Båg herreds forligelseskommission. Forvalteren for Brahesborg, det andet selvskrevne medlem, fik fuldmagt til at møde ved forligelseskommissionen. Sogneforstanderskabet vandt sagen, men Skovgårde godsadministration og hospitalsforstanderen ankede sagen til Den kongelige Over-samt Hof- og Stads-Ret, og forstanderskabet måtte ansøge amtet om fri proces samt en sagfører til at føre sagen. Forstanderskabet vandt sagen – men først i slutningen af 1859, og mens den verserede, må det have været vanskeligt at samarbejde med forvalteren af Skovgårde. Det fremgår da også af underskrifterne i forhandlingsprotokollen, at forpagteren til Skovgårde ikke mødte op i årene 1846-50 og kun i et enkelt tilfælde i 1846 sendte sin forvalter.

Sogneforstanderskaberne havde ingen kompetence i sager vedr. udstyknings-sager, der krævede Rentekammerets, senere Indenrigsministeriets, approbation. Alligevel er der eksempler på, at såvel beboere som herredsfoged rettede henvendelse til sogneforstanderskaberne i sager af denne type. Et ganske dækkende eksempel ses i Søby-Turup: Herredsfogeden bad om forstanderskabets mening i en sag, hvor en husmand ansøgte om at indrette en ekstra lejlighed i sit jordløse hus. Forstanderskabet svarede, at det dels stred mod brandfogedens instruks, og at man dels ikke var interesseret i, at der blev åbnet mulighed for at udstykke enhver beboelse til flere familier, »som kommer i begyndende Armod og ofte endende med Almisse«. I to tilfælde behandlede forstanderskabet udstyknings-sager internt uden at forespørge andre myndigheder: Man gav afslag på en beboers ansøgning om at opføre et hus, og man tillod en beboer fra en nabokommune at købe et hus i sognet, forudsat han ikke solgte dele af huset eller lejede det ud. Udstyknings-sagerne kan således ses som præventive fattigsager, idet formålet for forstanderskaberne tydeligt var at forhindre, at der ved udstykninger blev skabt husstande uden rimeligt indtægtsgrundlag. At der ikke var udstyknings-sager i Horne, må skyldes besiddelsesforholdene, idet kun fire af 105 gårde var i selveje. Her kunne godset styre udviklingen.

Blev loven fulgt?

Der findes en række sager, hvor forstanderskabet tydeligt overskred sine beføjelser. I Korup-Ubberud verserede en sag angående arveretten efter en tjenestekarl, der havde efterladt sig en formue på 100 rbd. Ifølge et mundtligt testamente havde han indsat sine to brødre som eneste arvinger, men forstanderskabet mente, at afdødes far også var arveberettiget.

Man gik ind i sagen, fordi afdødes far – og dermed arvingernes far – havde modtaget fattighjælp, som forstanderskabet nu øjnede en mulighed for at få igen. Forstanderskabet indkaldte derfor de to arvinger og indgik den aftale med dem, at forstanderskabet ikke ville gøre krav gældende, og at brødrene fik fri rådighed over arven, imod at betale skiftets omkostninger og 25 rbd. til sognets fattigkasse til dækning af deres fars fattighjælp. Forud var der ført tingsvidner ved herredsretten, hvortil forstanderskabet havde sendt to af sine medlemmer for at få rede på sagen. Den endelige dom var endnu ikke afsagt, men forstanderskabet valgte tilsyneladende denne risikofri løsning i stedet for den korrekte, men mere usikre løsning, at gøre krav gældende ved herredsretten. Aftalen blev bekræftet i protokollen ved brødrenes underskrifter – med ført pen.

En endnu tydeligere overskridelse af kompetencen ses i Horne, hvor forstanderskabet afhørte en lokal indsidder om, hvorvidt det var sandt, at han havde »udtalt sig mod, at man havde anvendt 100 Rdl. af de til Husarme indsamlede Beløber til en fremmed Kirke, samt erklæret, at Sognepræsten og [en af fattigforstanderne] skulle tage sig i Agt«. Indsidderen indrømmede, at han i hidsighed havde frembragt disse beskyldninger og tilbød at betale en bod på 4 skilling sølv til sognets fattigkasse, hvis sagen måtte falde. Forstanderskabet fandt beløbets størrelse passende »i Betragtning af hans trange Kaar« og lod sagen falde under forudsætning af, at han ville acceptere, at erklæringen blev oplæst ved sognestævne, samt at han ikke oftere ville komme med lignende beskyldninger.

Der er nævnt flere tilfælde, hvor Horne forstanderskab selv efterforskede og dømte i sager mod beboere, som man mente på forskellig vis havde forset sig mod fællesskabet; og hvor man brugte sognestævnet som forum for en offentlig revselse. Det har tydelige linier bagud i fællesskabets tid, hvor man løste så mange konflikter som muligt i bylavet, inden man gik til politikyndigheden. Ligeså overskred Korup-Ubberud forstanderskab sin kompetence, da man på et tidspunkt, hvor der var problemer med at få beboerne til at udføre vejarbejdet, greb til et middel, som kunne være taget i anvendelse i landsbyfællesskabets tid, nemlig mulktter – her i form af penge til kommunens kasse. Forstanderskabet havde imidlertid udelukkende ret til at diktere skolebøder af forskellig slags. Bøder til sognets fattigkasse skulle være pådømt ved landjurisdiktionen. Ved forlig i private sager kunne bøden ganske vist tillægges sognekommunens kasse. Her var der i stedet tale om, at sogneforstanderskabet brugte sin position over for en beboer.

Der ses imidlertid også sager, hvor greven, Bille Brahe, var nøgleperson, når beboere i Horne skulle kaldes til orden: I et tilfælde, hvor nogle beboere havde klaget »i usømmelige Udtryk« over forstanderskabets dispositioner vedrørende opførelse af ny lærerbolig, udsattes beslutningen om en eventuel bod, indtil greven kunne være til stede. Her har forstanderskabets handlemåde stærke reminiscenser fra perioden, hvor godsejeren havde hals- og håndsret over sine fæstebønder. Måske kan der drages paralleller til godsejerens amtmandskompetence i forligelseskommissioner.⁴⁴ Her var det netop reglen at bøde til sognets fattigkasse.

I Korup-Ubberud ses der tydelige rester af traditionen fra landsbyfællesskabet. Forstanderskabet behandlede f.eks. ansøgninger til stillingen som bysmed, og man anbefalede en smed i Trøstrup by, Korup sogn, som den bedste og en anden smed fra Hesberg, Ubberud sogn, blev blot anbefalet – antagelig til herredsfogeden. Dette ville tidligere have været en opgave for bylavet, og netop i Korup-Ubberud havde der været en udstrakt grad af selveje i lang tid, og man fandt det tilsyneladende formålstjenligt at bibeholde de samarbejdsformer, der fungerede i bylavet. At man ikke afgjorde denne sag i bylavene, skyldtes antagelig, at man her stod over for en beslutning, der fik konsekvenser for begge sogne.

At der stadig fungerede bylav i en eller anden form i alle tre sogneforstanderskaber, er der flere eksempler på. Der omtales bymænd i både Horne og Pederstrup (i Korup-Ubberud) vedr. vejsager og tilsigelse til pligtarbejde. Og i Korup-Ubberud nævnes det, at oldermænd i 1848 skulle sammenkalde bylavet og meddele beboerne de nærmere regler angående valg. I Søby-Turup ville forstanderskabet ikke blande sig i en sag vedr. ligning af kongeægter, fordi der allerede var truffet beslutning af beboerne i fællesskab.

Landkommunalanordningens § 18 indeholdt en formulering om, at sogneforstanderskabet skulle gives lejlighed til at ytre dets tanker i forskellige forbindelser. Ud over de nævnte sager vedr. anbefaling af ansøgninger om håndværkerbevillinger, blev det ikke tilfældet i noget særligt omfang. Dog spurgte herredsfogeden f.eks. om det gavnlige i mundkurve til hunde, og stiftamtmanden og herredsfogeden bad om forslag til eftersøgninger efter løsgængere. Herredsfogeden spurgte også om forstanderskabernes holdning m.h.t. ydelse af amtsrejser i penge eller in natura.

Materialet for de tre kommuner viser, at indførelsen af sogneforstanderskaberne i 1842 nok medførte, at man med det samme fik et rimeligt velfungerende lokalt selvstyre efter ensartede regler fastsat af statsmag-

ten, men at der i den tidlige funktionsperiode dels var betydelige lokale forskelle grundet på befolknings-, ejendoms- og besiddelsesstrukturen, dels at der stadig var tydelige reminiscenser fra styreformens under landsbyfællesskabet i de nye kommunale rammer.

Noter:

1. Dette modereredes således, at der i de amter, der bestod af to ældre amtsdistrikter med særskilte repartitionsfonde, skulle oprettes to amtsråd.
2. Sogneforstanderskaberne – det kommunale selvstyre på landet. En undersøgelse af praksis i tre fynske sognekommuner 1842-50. Specialeafhandling ved Odense Universitet, 1989. Undersøgelsen af de tre kommuners karakteristika i forhold til samtlige fynske kommuner i perioden er udført ved hjælp af materiale fra tidl. arkivar, nu inspektør ved jernbanemuseet, Poul Thestrups kommunedatabase.
3. Disse såkaldte bivejsregulativer skal derfor i princippet findes opført mindst hvert tredje år i alle kommuners forhandlingsprotokoller; ellers i amtsrådsarkivet.
4. Lov af 8.3.1856 og lov af 21.1.1857.
5. Lov af 29.12.1857.
6. Pl. 3.4.1816, res. 27.11.1816 og Kanc. cirk. 21.12.1816. Otto Müller: Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den danske Lovgivning. En juridisk Haandbog, 1840, s. 176; samt Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868. 1982, s. 183 ff.
7. Pl. 3.4.1816, ifølge Müller s. 231.
8. Reskript 8.7. 1796. Se også pl. 22.10.1794, 26.7.1805 og 17.11.1825.
9. Frd. 23.5.1827, ifølge Müller s. 232.
10. Inger Dübeck: Håndværksret og laugsreformer 1700-1862, udsnit af Håndværkets Kulturhistorie, b. 3, 1983, s. 178-80.
11. Birgit Løgstrup, Dommer og administrator, s. 188.
12. Amtscirkulærer af 19.3.1842 og 22.4.1844.
13. Ifølge Kancelliets svar til amtmanden over Svendborg amt af 26.2.1842 behøvede landsbytømrere i øvrigt ikke bevilling til at lave pumper til landboere.
14. I 1842 blev Kancelliet spurgt, om fruentimmere på landet måtte sy klæder »med egne Hænder« uden bevilling, og om det var tilladt – i henhold til løsgængerilovgivningen – for ugifte kvinder »snart at hendsidde og sye hos en, snart hos en anden Familie«. Kancelliet svarede 3.2.1842, at fruentimmere

uden bevilling kunne sy klæder for personer af deres eget køn. Hvad de ugifte angik, lagde Kancelliet vægt på deres pligt at tage fast tjeneste, således at hvis hun til stadighed ønskede at ernære sig på den måde, skulle hun have en bevilling.

15. På landet og i de købstæder, hvor der ikke fandtes læge.
16. Denne bestemmelse synes ikke ændret ved landkommunalanordningen af 1841. Det ses indirekte af en Kanc. skr. 8.9.1842: Et forstanderskab havde foreslået samtlige ligsynsmænd afskediget og forretningerne overtaget af forstanderne – uden betaling. Kancelliet svarede, at alt skulle have sit forblivende ved bestemmelserne i pl. 13.1.1832, men at der ikke ville være noget til hinder for, at amtet udnævnte forstandere til ligsynsmænd. Bestemmelsen gentages i Mads Rasmussen: Haand- og Hjælpebog for Sognefogder i disses forskellige Forretninger, samt for Lægds mænd, Brandfogder, Sogneforstandere og andre communale Bestillingsmænd paa Landet, saavelsom for enhver oplyst Landmand i Almindelighed, m.m., 1857.
17. Forordningen af 1709 påbød oprettelsen af dåre kamre ved hvert stiftshospital. Ved reskript af 31.12.1790 bestemtes det, at ubemidlede sindslidendes ophold skulle ydes af det hospital, de var indlagt ved (Svend Larsen: Graabrødre Hospital og Kloster i Odense. Et bidrag til den sociale forsorgs historie. Kbh. 1939, s. 223).
18. Lov af 29.2.1792. Man var begyndt at tegne enkelte brandforsikringer på landet fra midten af 1700-tallet, men dette foregik dog i Købstadbrandforsikringen.
19. Pl. 27.11.1839.
20. Justm. circ. 14.3.1872. Denne pligt blev også omtalt i lov om brandforsikringsvæsen på landet af 4.3.1857. Imidlertid privatiserede staten allerede ved lov af 23.4.1870 brandforsikring på landet.
21. Hvis man husede en fremmed fattig mere end én nat uden at gøre sognefogeden opmærksom på det, kunne man i henhold til 1803-fattigloven blive pålagt at betale en mulkt. (Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1940, s. 267.)
22. Kanc. skr. 2.4.1839.
23. Senere blev det pålagt sogneforstanderskabet at kontrollere disse tilladelser (Kanc. cirk. 26.8.1843).
24. »og hvem der ellers maatte være givet Politimesteren til Medhielp« (Frd. 14.5.1845). Der må her tænkes på såvel sogneforstanderne som de eventuelle older mænd i distriktet.
25. Brændevinsbrænderier på landet er efter frd. 2.8.1786 tilladt visse fabrikanter og værtshusholdere. I resol. 19.8.1835 (Collegialtidende s. 572) er de gæl-

- dende betingelser anført. De tilladte brændevinskedler skulle forsynes med stempelmærker, for hvilke der skulle betales en fast afgift til statskassen. Bevilling til værtshushold eller krohold på landet kunne meddeles af Rentekammeret, iflg. frd. 20.2.1717. Overtrædelser af bevillingssystemet skulle behandles som politisager, men inden dommens eksekution skulle den forelægges amtmanden, der kunne indbringe sagen for Kancelliet.
26. Adressen fordrede almindelig værnepligt, tvungen afløsning af fæste for gårdmænd og husmænd, afløsning af tiende samt en lige hartkornsbeskatning.
 27. Vagn Skovgaard-Petersen: Tiden 1814-1864. Gyldendals Danmarkshistorie, b. 5, 1985, s. 188-89, bl.a. med henvisning til Hans Jensen: »Bondecirkulæret af 8. November 1845. Et bidrag til Kristian 8's Tids Historie«, i Historisk Tidsskrift IX R. 2., 1921-23.
 28. Svendborg Amt, A-journal 1845-c-396.
 29. En sognekommune kunne rumme to eller flere skolekommuner, der igen kunne omfatte flere skoledistrikter. Samtidig kunne et skoledistrikt omfatte dele af to eller flere sognekommuner (P. F. Schou: Landkommunernes Forfatning og Styrelse. 1879-81, s. 98-99).
 30. Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. 1981, s. 324 ff.
 31. Ifølge anordningens § 15 kunne forstanderskaberne få denne tilladelse mod at påtage sig den specielle skolekasses forpligtelser. Kassens indtægter bestod primært i kirkelysepenge, tavlepenge, gaver, tiendeafgifter og mulkter, og midlerne var bestemt til anskaffelse af nyttige, men ikke strengt nødvendige genstande som f.eks. læsebøger, bøger til lærerens eget brug og landkort (L. F. la Cour: Sogneråd og Amtsråd, b. I, 1941, s. 299).
 32. Der var dog en bemærkning vedr. 1843-regnskaber: 2 rbd. var udbetalt til hjælpe-kassen på Bjerne skole men vedkom ifølge Kanc. cirk. 30.8.1843 ikke kommunen og skulle refunderes.
 33. I januar 1848 ville formanden, Bille Brahe, ikke længere lægge penge ud for skole- og jordemodervæsenet og krævede ligning af udgifterne for 1848, således at pengene kunne indkræves efterhånden. Det drejede sig om ca. 1.000 rbd. Uvist hvorfor accepterede Bille Brahe i maj 1848 forstanderskabets ønske om indtil videre at stå i forskud med skoleudgifterne.
 34. Samt pl. 1.8.1815, frd. 29.9.1841 og 27.5.1848 samt lov af 20.6.1850.
 35. Frd. 27.5.1848 § 1. Det drejede sig om vagthold over afsindige, bortbæring af fattiglig, ringning med kirkeklokken o.lign.
 36. Under krigen blev gennemgangen af de ekstraordinært mange civile og militære ægter så omfattende, at det besluttedes at overdrage opgaven til to af forstanderne.

37. Det blev ved skr. 16.2.1869 præciseret, at sognerådet kunne anlægge sag mod den forsømmelige for, under tvangsbøder, at få ham til at udføre forsømt arbejde. Men der var ingen hjemmel til ad administrativ vej at pålægge ham tvangsbøder.
38. Guvernøren over Fyn, kronprinsen, den senere Fr. VII, havde pligt til at våge over såvel kongehusets som befolkningens tarv, for så vidt angik Fyns Stift (Fyns Guvernements Arkiv 1815-1848. Arkivregistratur udg. af Landsarkivet for Fyn, 1977, s. 4). Guvernørembedet blev et indskudt led mellem centraladministrationen og overøvrigheden, dvs. amtmændene og biskoppen, idet alle sager, hvad enten de kom oppe- eller nedefra, i princippet skulle passere guvernøren og påføres hans erklæring.
39. Odense Købstads indberetninger til Rentekammeret om priser på korn og fedevarer. (Odense Amts arkiv, Indberetninger 1809-.) Kornpriserne var stadigt stigende til hen i 1847.
40. Kanc. skr. 20.7.1847. Kancelliet havde først forespurgt Rentekammeret, Københavns kommunalbestyrelse, borgerrepræsentanterne i de øvrige købstæder samt amtmændene.
41. Hidtil havde kun bondestandens sønner været værnepligtige, men nu måtte også mænd født før 1826 udskrives, jfr. anordning af 23.9.1848. Først ved lov om almindelig værnepligt af 12.2.1849 blev »alle mandspersoner« værnepligtige.
42. Danmarks Historie, Udgivet af Historikergruppen ved Johan Hvidtfeldt, Ib Koch-Olsen og Axel Steensberg. 1951, s. 152.
43. Et amtsråd indhentede Indenrigsministeriets resolution (8.12.1848) for, at hvis forstandskaber ønskede at gøre sig bekendt med lovbestemmelser, hvoraf der ikke var tilsendt dem eksemplarer, måtte de selv anskaffe trykte samlinger. Kun hvis det drejede sig om enkelte anordninger, kunne forstandskaber få eksemplarer tilsendt, forudsat der var restoplag i ministeriets arkiv.
44. Jfr. forordningen om forligelseskommissioners stiftelse af 10.7.1795. Forordningen var sandsynligvis en formalisering af amtmandens sædvanlige mæglingsfunktion.

Lokale sundhedsmyndigheder på landet i det fynske område 1831-1858

Af Paul Horstmann

Organer, arbejdsopgaver og deres arkiver

Interessen for og kontrol med befolkningens sundhedstilstand er nærliggende opgaver for offentlig administration, dels ud fra det faktum, at sygdom er hvermands herre, dels fordi visse sygdommes epidemiske optræden må føles som en akut trussel mod befolkningens velfærd, ikke mindst i en situation, hvor alle er udsat, høj som lav.

Det må dog siges, at de sundhedsmæssige opgaver ikke altid har haft nogen fremtrædende plads inden for den offentlige forvaltning. Ofte har de, som i dansk middelalder, været overladt til det private initiativ, dengang især klostrene. Da disses virksomhed bortfaldt efter Reformationen 1536, opbyggedes langsomt et, i hvert fald på landet, væsentligt privat hospitalsvæsen. Til varetagelsen af sundhedskontrollen uden for hospitalerne støttede man sig i første omgang til lægerne, ved indførelsen af de såkaldte provinsialmedici, idet man stræbte efter, at der skulle findes mindst en universitetsuddannet læge i hvert stift. Begyndelsen blev gjort i Viborg, hvor der omkring 1555 blev ansat en provinsialmedicus.¹

I Odense fungerede gennem 3 generationer dynastiet Hamsfort² som læger og apotekere. Senere, da lægeuddannelsen blev yderligere udviklet, ansattes både medicinere (stiftsfysici eller landfysici) og fra 1773 distriktskirurger, der fra 1838 fik navn af distriktslæger, idet der fra dette år indførtes en fælles lægeuddannelse. I 1848 fandtes i Danmark 8 stifts- eller landfysici og 79 distriktslæger. Disse læger var på fast løn og havde en del offentlige funktioner, således tilsyn med fattige og med arrestanter, behandling af patienter med veneriske sygdomme samt kontrol med sygehuse og apoteker.

Det private hospitals- og velgørenhedsvæsen vedblev at fungere, men tilsyneladende noget spredt og uensartet, både hvad angår fordelingen af hospitaler, hvoraf der dog fandtes en del på Fyn³ og med hensyn til lægelig kapacitet.⁴

Inddragelsen af den lokale befolkning i sundhedskontrollen i egentlig forstand begyndte med, at der i nogle købstæder før år 1800 blev oprettet sundhedskommissioner. I 1805 blev det ved en forordning om karantæ-

nevæsenet⁵ bestemt, at der skulle etableres sundhedskommissioner i alle søkøbstæder, hvortil der kom skibe fra udlandet, hvilket i praksis betød næsten alle danske byer. Disse kommissioner skulle bestå af en øvrighedsperson, en læge, en søofficer eller en anden søkyndig mand samt den stedlige tolder. Som det fremgår af disse kommissioners sammensætning, er der ikke her tale om en egentlig folkelig repræsentation.

Sundhedskommissionerne i landdistrikterne

Oprettelsen af sundhedskommissionerne på landet skete ved en forordning af 19. juni 1831,⁶ der blev udstedt, fordi: »den farlige og smitsomme Sygdom, der er bekjendt under Navn af Cholera, har viist sig i Lande, hvorfra den, især naar ei fornøden Forsigtighed iagttages, letteligen kunde forplante sig her til Riget.« Heri udvides de forskrifter, der er indeholdt i forordningen af 8. febr. 1805,⁵ men det blev yderligere påbudt »til Betyggelse mod Sygdommens Indsnigelse« i kongens lande, at ingen, der kom fra en kolerasmittet egn, kunne få indrejsetilladelse uden efter behørig karantæne på 40 dage. Medført bagage skulle renses, med særligt henblik på »giftfængende Effekter.«

Ethvert sted, der befandt sig mindre end 10 mil fra et sted, hvor kolera havde vist sig, skulle betragtes som smittesuspekt. Attest for sundhedstilstanden på det sted, hvorfra den rejsende kom, kunne afkræves ham. Alle pas, der udstedtes inden for riget, skulle indeholde oplysning om stedets sundhedstilstand, ligesom streng kontrol med legitimation blev påbudt, og øvrigheden, medicinalembesmændene og praktiserende læger samt præsterne på landet skulle være opmærksomme på alt, hvad der kunne vække formodning om kolera.

Endelig blev det påbudt, at ligesom der tidligere i søkøbstæderne var blevet oprettet sundhedskommissioner, skulle der overalt indføres et sådant midlertidigt tilsyn med sundhedstilstanden.

På landet skulle der i ethvert sognedistrikt (alle under samme præstekald hørende sogne) oprettes en sundhedskommission, bestående af sognepræsten, stedets politimester, distriktets læge eller en anden autoriseret læge, samt to eller flere andre »forstandige og anseete Mænd«, hvoriblandt sognefogeden eller en af sognefogederne. Det henstilledes til lægen og politimesteren, der kunne være medlemmer af flere kommissioner, at de jævnlig, og såvidt muligt ugentlig, indfandt sig i disse kommissioner. Såfremt lægen og politimesteren ikke kunne være til stede, blev det pålagt sognepræsten at sørge for udførelsen af kommissionens opgaver.

Kommissionerne stod under »overbestyrelse« af amtmanden, der fik tildelt »den egentlige besluttende og executive Myndighed«.

Lægen og på landet tillige præsten skulle ved »personlig Efterspørgsel« skaffe sig nøjagtig kundskab om befolkningens sundhedstilstand og undersøge alle individer, hvis tilstand vakte mindste formening om, at de var angrebet af kolera.

Sundhedskollegiet i København udarbejdede to skrifter med anvisning dels på forebyggelse af smitte, dels på behandling af sygdommen. På landet skulle præsten sammenkalde sognefolket for at oplæse og forklare disse vejledninger og »lægge dem paa Hjerte, at det er en Pligt, som de skyldte dem selv, deres Familier og Medborgere at efterleve de forstandige og velmeente Raad, som i denne Henseende gives dem, og at de for denne Pligts Tilsidesættelse ikke ville have blot at staae Mennesker, men og Gud til Ansvar. Slige Formaninger haver han at gjentage saa ofte, det findes fornødent eller gavnligt, og fornemmelig, naar Ligeegyldighed bemærkes, enten hos Menigheden i Almindelighed eller hos enkelte i Særdeleshed, at give de Vedkommende alvorlige Paamindelser.«

Kommissionerne skulle også forberede foranstaltninger, som skulle iværksættes, hvis sygdommen viste sig i distriktet. Renlighed blev indskærpet. Tvangsforanstaltninger kunne træffes, dog ikke uden politiets medvirken.

Der blev for enhver husfader indført anmeldelsespligt til et af sundhedskommissionens medlemmer om ethvert sygdomstilfælde, der kunne give mistanke om kolera. Indberetning skulle, ad embedsvejen, ske lige til kancelliet.

Det blev forbudt at rejse fra en kolerasmittet egn, undtagen af meget vigtige grunde og kun, hvis den rejsende og hans bagage blev erklæret fri for mistanke om kolerasmitte.

Af de læger, som skulle tilse de syge krævedes den størst mulige forsigtighed for at undgå smitte. »I særdeleshed bør de, førend de forlade Huset skylle Munden, vaske Ansigtet med koldt Vand og Hænderne med en svag Opløsning af Chlorkalk, ligesom de og enten maa skifte eller gennemrøge deres Klæder.«

Der skulle sørges for »reen Luft. »Blandt andet blev det påbudt, at især de syges udtømmelser snarest muligt blev fjernet fra sygeværelset.

Der blev anbefalet røgning med salpetersure dampe eller klordampe, og fremstillingen af disse dampe blev beskrevet.

Et hus, hvor koleraen havde vist sig, såvel som et kolerahospital, skulle afspærres, og på stedet skulle anbringes fornøden vagt, som eventuelt kunne effektueres med militær hjælp. Hunde eller katte i det

pågældende hus skulle bindes eller dræbes. Fjerkræ skulle stækkes.

Ikke-syge beboere af et hus, hvori koleratilfælde var forekommet, skulle holdes i karantæne. Også en by eller et helt distrikt skulle kunne afspærres. Det blev dog påbudt, at der på bedste måde skulle sørges for de således indespærrede indvånere.

Præsterne skulle såvidt muligt sørge for at bringe religionens trøst til de lidende: de måtte herunder ikke være iført deres embedsdragt.

Patienter udskrevet fra hospitalet efter helbredelsen skulle holde 20 dages karantæne i særlige bygninger, og i denne periode skulle de nogle gange bades og røges med salpetersure dampe. Huse, hvor der havde været kolerapatienter, skulle røges med klordampe, og væggene skulle hvidtes eller tapetseres.

Lig skulle begraves inden 48 timer efter dødsfaldet, i det samme tøj, hvori de var døde. Ligkisterne skulle bestrøs med ulæsket kalk eller indvendig være begede eller tjærede. Begravelsespladser skulle ligge fjernt fra folks boliger, og begravelser skulle foregå tidligt om morgenen eller sent om aftenen, og der måtte ikke være ligfølge; dog skulle præsten kaste jord på kisten.

Omkostningerne ved disse foranstaltninger skulle dækkes »dels ved at tilvejebringe frivillige bidrag af veltænkende medborgere« dels ved hjælp af fattigkassen, kærnerkassen eller amtsrepartitionsfondet og eventuelle tilskud fra kongen.

Det fremgår tydeligt, at der var forudset særdeles indgribende foranstaltninger. Selv om man regnede med, at disse ville blive efterkommet, så »kan Kongen dog ikke andet end ogsaa være betænkt paa Muligheden af letsindig eller endog modvillig Overtrædelse af denne anordning.« Personer, der blev grebet i at omgå bestemmelserne, skulle have deres liv forbrudt. Såfremt sagen ikke kunne forfølges under de sædvanlige retsformer, var amtmanden bemyndiget til at nedsætte en standret, der »uden at iagttage andre Former end dem, der ere aldeles nødvendige for at skaffe Vished for den Paagjældendes Skyldighed i den Forbrydelse, hvorfor han anklages, paakjender Sagen uden Ophold.« Standretten skulle bestå af mindst 3 medlemmer, hvoraf mindst 1 skulle være jurist. Hvis »den i slige Tilfælde saa høist nødvendige Ordens Opretholdelse« krævede det, var amtmanden bemyndiget til endog at lade en dødsdom fuldbyrde uden forudgående indberetning til kongen. Dødsdommen skulle i påkommende tilfælde fuldbyrdes ved skydning. En person, der ville snige sig bort fra et af de bevogtede huse, kunne også risikere at blive skudt af de udstillede vagtposter.

Sundhedskommissionernes virke, bedømt ud fra de bevarede arkivalier

De ovennævnte lovbestemmelser er et klart vidnesbyrd om den næsten paniske skræk, der kunne gribe samfundet, når en epidemi frygtedes, og om den, set med vore øjne, såre ufuldkomne viden om sygdommens natur, der dengang fandtes. Det er da af stor interesse at følge, hvordan bestemmelserne blev modtaget.

Der blev hurtigt rundt omkring i sognene oprettet sundhedskommissioner, i overensstemmelse med anordningens bydende. Fra Fyn er der bevaret arkivalier fra sundhedskommissionerne i 27 sogne d. v. s. ca. 19 % af de daværende 142 sognekommuner¹⁰ eller næsten en femtedel af dem. Det er så stor en del, at man kan danne sig et ganske godt billede af forholdene, som de har været. Fra 4 kommuner er der bevaret andet materiale vedrørende sognekommunernes beskæftigelse med sundhedsvæsenet i tidligere tid, uden forbindelse med epidemisituationen 1831. Enkelte præstearkiver indeholder oplysninger af sundhedsmæssig karakter.

Nogle af sundhedskommissionernes protokoller har været i brug i lang tid, nogle få helt ind i det 20. århundrede. En enkelt protokol, fra sundhedskommissionen i Ørbæk, blev senere taget i brug til skolekommissionen og fungerede her til 1929.

Der har været livlig aktivitet i sundhedskommissionerne i sommermånederne 1831, vel både på grund af de alvorlige vendinger, der blev brugt i forordningen og vel også på grund af en reel frygt for den hidtil herhjemme ukendte sygdom, kolera, og der tegner sig et klart mønster heraf.

Møderne holdtes så godt som altid i præstegårdene. Man kan slutte heraf, at en opfordring til handling er sendt direkte til præsterne, som jo var de statsebedsmænd, som altid forefandtes i sognene. Forordningen gav klare retningslinier for kommissionens sammensætning som nævnt, med deltagelse af sognepræsten, politimesteren, distriktslægen eller en anden læge samt to eller tre »forstandige og anseete Mænd« foruden sognefogeden, og disse normer er blevet overholdt.

Nogle steder har der rådet en næsten hektisk mødeaktivitet i de to sommermåneder juli og august 1831. Som et typisk eksempel kan nævnes Brenderup, hvor der under forsæde af sognepræsten holdtes møder 3/8, 12/8, 19/8 og 25/8, hvorefter mødehyppigheden aftog, med møder 19/10, 28/10 og 23/11 1831. Forhandlingsprotokollen slutter med en

afskrift af et cirkulære fra Danske Kancelli, hvorefter der ikke senere er indført noget i protokollen.

Som et andet eksempel kan nævnes Svanninge, hvor man kom endnu tidligere i gang. Her holdtes der møder 7/7, 12/7, 16/7, 10/8 og 26/9 1831. Så ophørte mødeaktiviteten brat for at genoptages i 1853, da koleraen igen truede, hvilket senere skal omtales nærmere.

Andre steder har man taget mere roligt på tingene, således i Drigstrup, hvor det første og eneste møde i sundhedskommissionen afholdtes 19/8 1831. Man diskuterede her lokaler til sygehus samt anmeldelsespligten.

I Ejlby-Melby inddelte man ved et møde 15/8 1831 området i distrikter med hver sin tilfornordnede. Næste og sidste møde holdtes 29/11 1831. Andre steder har man nøjedes med at holde to eller tre møder, men de fleste steder holdtes der en del møder i juli og august, i begyndelsen med ugentlige møder, som krævet i anordningen, men efterhånden slækkede man overalt herpå.

Af forhandlingsprotokollerne i de forskellige sundhedskommissioner fremgår et broget billede af, hvordan de forskellige sogne greb sagen an. Opgaverne fremgik i store træk af anordningen, men hvordan de skulle løses, synes i høj grad at have været overladt til de lokale folk. Mange af dem tog tilsyneladende dygtigt og fornuftigt fat på arbejdet.

F.eks. kan nævnes den lille kommune Udby i Vends herred. Her holdtes det første møde i sundhedskommissionen d. 12/8 1831 i Udby præstegård, og der findes i protokollen et udførligt referat heraf.

Til hospital udpegedes gårdmand Christopher Pedersens gård, der var »baade luftig og rummelig« og afsides beliggende. Hans Sørensens enke, Frans Pedersens enke og indsidderen Hans Hansen blev udset til 1) »at passe og pleje de syge 2) ikke at forlade Hospitalet uden Kommissionens Tilladelse hver Gang 3) nøjagtig at passe, at enhver patient faar de Lægemedler, og hvad han iøvrigt behøver, saaledes som Kommissionens lægekyndige Medlem foreskriver.« De skulle også sørge for frisk og ren luft.

Sundhedskommissionen tog sig også af almindelig hygiejne. Enhver »Urenlighed« skulle nedgraves 100 alen fra enhver bolig. Det anbefaledes endvidere, at folk skulle nyde gode og sunde fødemidler og undgå umådeholdenhed i mad og drikke, samt at passe på med umodne frugter og agte sig for forkølelse. Det anbefaledes at bære uldne bæltter om maven eller uldne klæder nærmest kroppen. Lagener og duge skulle vaskes hyppigt. Gødning skulle såvidt muligt fjernes fra gårdene for at undgå »fordærvet Luft«.

Under 9/7 1831 havde stiftamtmanden i Odense beskikket en candidatus medicinæ til at være medlem af kommissionen.

Denne holdt dog ikke sit næste og sidste møde før 31/12 1831. Det blev imidlertid her nedfældet, at kommissionens medlemmer har gået rundt i sognet og fundet alt i orden på nær nogle få mangler. Indsidderen Hans Hansen påtager sig at fortsætte med opsynet af sygehuset mod »en billig Dagløn paa en Skilling eller mere«.

Udbykommissionens overvejelser er i princippet meget lig dem, der er foregået i andre kommuner. Som et andet eksempel kan nævnes Ørbæk sogns sundhedskommissions forhandlinger. Her holdtes første møde 16/7 1831 i Ørbæk præstegård, hvor der blev behandlet 10 punkter.

- 1) Anmeldelsespligten.
- 2) Frisk luft, renlighed, åbne vinduer, udkørsel af møddinger på marken.
- 3) Udpegelse af et sygehus (et sådant fandtes allerede i Ørbæk.)³
- 4) En særlig begravningsplads på kirkegården blev udset.
- 5) Tilvejebringelse af gangklæder til brug på sygehuset.
- 6) Medicin skulle bekostes af det offentlige.
- 7) Sundhedskommissionens protokol.
- 8) Tilsyn.
- 9) Møder i kommissionen skulle holdes onsdag formiddag.
- 10) Indskærpelse af de udstedte anvisninger.

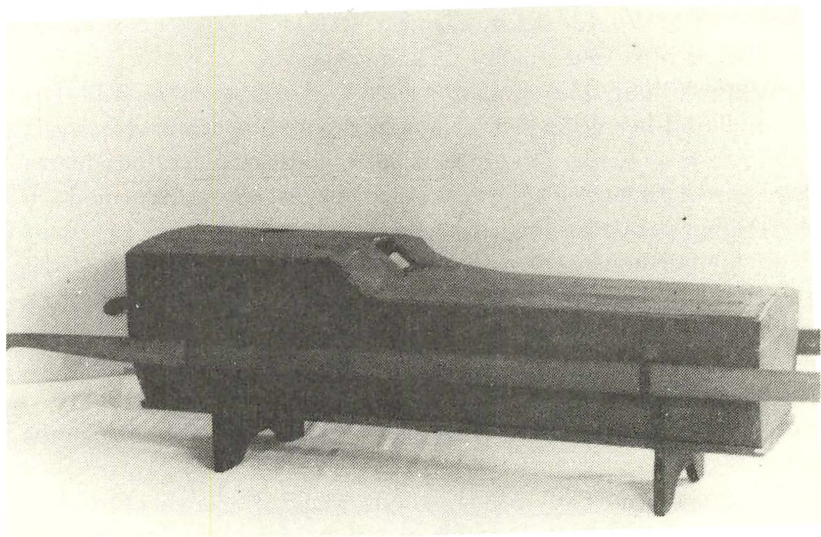
De følgende møder afholdtes 29/7, 5/8, 12/8, 26/8 og 8/10. Sidste møde fandt sted 18/1 1832, hvor det med en anden hånd er indført, at der intet var forefaldet, som gav kommissionen anledning til at træde sammen, men man ville fortsat følge situationen.

Der findes i protokollen ikke flere notater af sundhedsmæssig karakter, men fra 1899 fortsætter den som protokol for skolekommissionen. Man har altså nødig villet kassere en kun lidt brugt protokol, men har foretrukket genbrug til andet formål.

I Flemløse har man valgt, hvad der betegnes som Voldtofte lazaret og udpeget personale hertil. I Kerte sogn valgte man, ligesom i Udby, en privat gård til sygehus. I Ørsted valgte man skolen til eventuelt kolera-hospital, idet man regnede med, at skolen alligevel skulle lukkes i tilfælde af epidemi. Det medførte en indstændig protest fra skolelærerens side.

I Diernisse nåede man ikke at få udpeget en bygning som hospital, men blev enige om, at det ikke var nødvendigt, før koleraen virkelig ytrede sig.

Man har flere steder også overvejet, hvad der skulle gøres i tilfælde af

Kolerabære. Aalborg historiske Museum.

dødsfald af kolera. I Kerte udpegedes ligsynsmænd, og i Øster Hæsinge vedtoges det, at kirkegården også ved koleradødsfald kunne tjene som begravelsesplads. I Ørbæk bestemte man som nævnt, at et særligt areal på kirkegården skulle tages i brug i denne situation.

Kommissionerne beskæftigede sig også med forebyggelsesmuligheder. Mådehold i mad og drikke og betydningen af renlighed og frisk luft anføres flere steder. I denne forbindelse skal fremhæves, at man havde mistanke til gødningen, hvilket fremgår af flere kommissioners forhandlinger. I Søllinge-Hellerup krævede man, at møddinger beliggende på gårdspladser skulle være ryddede og gødningen kørt på marken inden 24 oktober. Sådanne foranstaltninger er sikkert et udtryk for tidens forestillinger om miasmer, d.v.s. giftig, smittebærende luft, opstået ved forrådnelse. Man havde på det tidspunkt intet kendskab til bakterier.

Enkelte glimt af den almene sundhedstilstand forekommer også i arkiverne.

I Espe-Vantinge bemærkes 22/7 1831, at sundhedstilstanden for tiden var meget god.

I Skeby-Otterup bemærkes ved første møde 15/9 1831 i Skeby præstegård, at der havde ytret sig enkelte tilfælde af »gastrisk, nervøs Feber«, og at dette var grunden til indkaldelsen til mødet i sundhedskommissionen. Ved næste møde 23/9 oplyses, at der har været »flere Tilfælde af

den almindelige Omgangssyge« og yderligere, at »Sygdommens Farlighed synes at formindskes«. Det har ikke drejet sig om kolera. De følgende møder afholdtes 29/9, 13/10 og 10/12 1831.

Af Lumby præstearkiv fremgår, at sundhedskommissionen holdt sit første møde 13/9 1831, i anledning af at »Sygdommen var tiltagen i Sognet«. Der opregnes i alt 49 tilfælde, men det nævnes ikke, at det skulle være kolera, og der holdtes ikke flere møder i den anledning, så det har det givetvis ikke været.

Efter den store mødehyppighed i juli og august måneder 1831 reduceres mødeaktiviteten mærkbart. Det har vel også været vanskeligt for kommissionsmedlemmerne at mødes en gang ugentlig. Særlig synes dette at have gjort sig gældende for lægernes vedkommende, muligvis fordi de kunne have sæde i forskellige kommissioner. I Sdr. Højrup meddeles det således fra mødet 4/8 1831, at lægen kom sent, hvilket vanskeliggjorde forhandlingerne. I Søllinge-Hellerups arkiv findes i afskrift et kongeligt reskript af 3/1 1832, der fritager lægerne for pligt til at deltage, med mindre kolera virkelig optræder.

Gislev-Ellesteds protokol for sundhedsvæsenet indtager en særstilling, idet den har været i brug fra 1815 til 1924. I 1815 udrød der en »smitsom Sygdom« i Gislev. Der meddeltes, efter vejledning af stiftsfysikus, forskrifter, bl.a. gående ud på afspærringsforholdsregler og forbud mod sammenkomster. Reglerne blev gjort gyldige efter oplæsning i Gislev kirke 1. og 2. søndag efter helligtrekonger 1816.

Det fremgår af en indberetning fra pastor Colding 18/1 1816, at i alt 100 mennesker blev syge under epidemien. Der foreligger en betydelig korrespondance med politi, byfoged og sognefoged om overholdelse af afspærringerne. At man krævede disse strengt overholdt, kom kromanden i Gislev til at sande. Han havde ikke respekteret reglerne, kom for retten, og til trods for at han ansøgte kongen om benådning mod at bøde en mulkt til fattigkassen, blev han fradømt sit privilegium.

Der findes fra Gislev-Ellested ingen notater fra 1831, men enkelte fra 1844 og 1859, som imidlertid ikke drejer sig om kolera.

Den afmatning i mødehyppigheden, der gjorde sig gældende i løbet af efteråret 1831 er forståelig, ikke mindst fordi koleraen, såvidt vides, overhovedet ikke viste sig. Mere påfaldende er det, at der i de følgende år så godt som ikke har været holdt møder i sundhedskommissionerne, der øjensynlig ikke har haft sogneboernes store interesse; der er måske her tale om en antiklimax efter den store, men tilsyneladende overflødige indsats i 1831.

En ny situation indtrådte efter anordningen af 13/8 1841⁸ om land-

kommunalvæsenet, hvorved sogneforstanderskaberne indførtes. Blandt de mange opgaver, som sogneforstanderskaberne skulle og burde beskæftige sig med, var også foranstaltninger vedrørende smitsomme sygdomme.

En speciel situation indtraf i 1848, da det indskærpedes, at sundhedskommissionernes myndighed var overgået til sogneforstanderskaberne.⁹ Hvor alvorligt disse har taget denne opgave kan man ikke umiddelbart vide, men stikprøver fra sogneforstanderskabernes protokoller kan give informationer herom.

Til nærmere belysning heraf skal henvises til de undersøgelser, som Gitte Lundager Rausgaard¹⁰ har foretaget med henblik på sager vedrørende kolera i Søby-Turup, Korup-Ubberud og Home kommuner.

Det mange steder tilsyneladende fuldstændige ophør af sundhedskommissionerne i årene 1831-32 kan således have sin naturlige forklaring ved, at det fra 1841 udtrykkelig var henlagt til sogneforstanderskaberne at sørge for forholdsregler mod udbredelsen af smitsomme sygdomme. Alt tyder på, at sogneforstanderskaberne har taget denne opgave alvorligt og i øvrigt har arbejdet ud fra samme principper som i 1831.

Alligevel har sundhedskommissionerne nogle steder vedligeholdt en vis aktivitet.

I alt 12 kommuner har benyttet sundhedskommissionernes protokoller efter 1831-32. For næsten alle sker det i forbindelse med en ny situation, hvor kolera truede. 5 af sundhedskommissionerne har holdt møde i 1848, 2 i 1850 og 8 i 1853. Man kan heraf aflæse, hvor nærværende koleratruslen er blevet følt i de forskellige år.

Espe-Vantinge sundhedskommission holdt således sit første møde efter 1831 d. 15. august 1848, i anledning af justitsministeriets plakat af 19. juli 1848,¹⁰ hvori forordningen af 9. august 1832 indskærpedes. Næste møde holdtes 27. juli 1853, hvor situationen efter udbruddet af koleraepidemien i København drøftedes. Der blev udpeget sygeafdelinger.

I Tanderup holdtes der i 1853 et enkelt møde, hvor man beskæftigede sig med forebyggelse af kolera.

I Søllinge-Hellerup trådte kommissionen sammen både i 1848, 1850 og 1853. Ved sidstnævnte lejlighed udpegedes læger til behandling af kolera-patienter.

I Flemløse holdtes det første møde efter 1832 i 1848, hvor man bl.a. diskuterede en anvisning til behandling af kolera. 11/7 og 10/8 holdtes atter møder i anledning af kolerasituationen. Protokollen vedblev at fungere for sundhedskommissionen ved møder i 1857 og 1868.

I Skeby-Otterup diskuterede man så sent som 1/10 1854 en skrivelse fra stiftamtet i anledning af, at man frygtede, at den epidemiske kolera fra Svendborg skulle brede sig til de nordfynske sogne. Man udpegede en gård, liggende lidt afsides uden for Otterup til eventuelt sygehus. Sogneforstanderskabet var medinddraget i disse forhandlinger, og der er ikke flere indførelser i protokollen.

Det kan bemærkes, at det er i 1853, at epidemisk kolera, så vidt vides, første gang manifest har været til stede på Fyn, men det synes ikke at have fremkaldt nogen stærkere reaktion i sundhedskommissionerne, heller ikke i områder nærmere Svendborg. I Øster Hæsinge-Hillerslev holdtes 18/10 1853 et møde i sundhedskommissionen på grund af kolera-epidemien; man fandt ikke anledning til at foretage sig yderligere.

I Kærum holdtes møde 3/8 1848 i anledning af koleratruslen fra Rusland. Der holdtes senere møder både i 1850 og 1853, hvor diskussionen drejede sig om forebyggelse, men kolera synes ikke at være forekommet i Kærum.

I Svanninge sundhedskommissions arkiv findes et læg, hvis indhold strækker sig fra 1853-1861 og som bl.a. indeholder et opråb til offentligheden fra lægerne i Fåborg. Det lyder således:

Da det ved Choleraens Grasseren i og omkring Svendborg er at befrygte, at denne farlige Sygdom vil indfinde sig ogsaa hos os, opfordres herved Enhver til at sørge for god og frisk Luft i Boligerne, jævnlig at fornye Sengehalm, at iagttage Forsigtighed i Levemaaden, streng Afholdelse fra al slags raae Frugt, suurt Øl og deslige.

Enhver, som lider af Underlivstilfælde, især Diarrhoe, bedes snarest at søge Lægehjælp; men skulde denne ikke strax være at erholde, tilraades Patienten at søge Sengen, tage 10 Draaber Laudanum (der er at erholde paa Apotheket uden Recept) og derpaa hver time 20 Campherdraaber, og jævnligt nyde varme Drikke for mulig at komme i Sved; er Diarrhoen ledsaget af Smerte eller Kneb i Underlivet, indgnides dette tillige med tyk Campherolie og paalægges varme Omslag, der tilberedes af Havregryn, Rugmel eller Hørfrøkager kogte med Vand til en lind Grød, som da i et tykt Lag indgnides i et linned Stykke eller Pose.

Børn fra 1 til 10 Aar gives efter Alderen 1 a 5 Draaber Laudanum og 5 a 10 Campherdraaber.

Faaborg i September 1853.

Byens Læger.

*Stiftsfysikus på Fyn
Emil Aarestrup 1800-56.*

I Øster Skerninge-Hundstrups arkiver findes et læg, der betegnes: indisk kolera 1849-66. Det indeholder forskellige cirkulærer og breve. Det omtales, at en gård, tilhørende Rasmus Pedersen i Hundstrup udpeges til kolerasygehus. Et brev af 21. juni 1849 begynder: »Efter at den indiske kolera atter har udbredt sig i forskellige af Europas Lande ...«. I september 1853 udsendte distriktslæge Ortmann i Fåborg en vejledning, der minder om det i Svanninges arkiv opbevarede opråb fra lægerne i Fåborg. Endvidere forefindes en trykt »Anvisning til Behandling af den indiske Cholera« udsendt 19. juli 1848 af det kongelige sundheds-collegium. Yderligere foreligger der et brev af 22. oktober 1853 fra København, udsendt af »Centralkomiteen, der virker i Anledning af Choleraepidemien.« Desuden findes et brev fra sogneforstanderskabet i Øster Skerninge, indeholdende en afskrift af et cirkulære fra stiftsfysikus Aarestrup i anledning af koleratilfældene i København. De sidste breve i lægget angående kolera er fra 1857 og 1866.

Baggrunden for kolerafrygten i 1831

Det vil være af interesse at søge at gøre sig klart, hvilken reel baggrund der var for den frygt for kolera, der øjensynlig greb det danske samfund i

1831. Såvidt vides, er der ikke indtil da forekommet nogen epidemisk optræden af kolera i Danmark.

I Bibliotek for Læger 27. januar 1831¹¹ findes en redaktionel artikel om kolera, der omtales som værende optrådt i Rusland.

Senere på året skrives¹²: »Den befrygtede Fjende nærmer sig mere og mere.« Sygdommen er, foruden i Rusland, nu forekommet i Finland, de baltiske Stater og Prøjsen. Denne koleraform skelnes fra »den sædvanlige Kolera«, som herskede i København fra forårets begyndelse til midt på sommeren.

I 1831 skriver distriktskirurg Ørnstrup¹³ om sundhedstilstanden i Svendborg distrikt, at i 1830 havde »et taaleligt Sommervej« haft en »mærkelig forbedret Sundhedstilstand til Følge. I Begyndelsen af Maj 1831 bemærkes et Aftagende af Febre, saavel som den i Begyndelsen af Maj sig yttrende godartede epidemiske Cholera, men imod Slutningen af Juni begyndte atter sidste Sygdom, som ikke var ledsaget af Feber, var af et hurtigt Forløb og af en godartet Character, at blive epidemisk herskende; dog maa jeg ikke undlade at bemæke, at enkelte blev angrebne med ualmindelig Heflighed«. 2 Patienter døde. I september 1831 skriver Ørnstrup¹³ til sundhedskollegiet i København, at »nu er den ved et hurtigt Forløb sig yttrende godartede epidemiske Cholera næsten ganske ophørt«.

Til belysning af disse udsagn skal bemærkes, at hovedsymptomet ved den epidemiske kolera er en tarmbetændelse, med voldsom diarrhoe og stærk udtørring af organismen til følge. Disse symptomer kan også fremkomme ved andre tarminfektioner, men man havde på det tidspunkt kun stærkt begrænsede muligheder for at skelne disse infektioner fra hinanden. Bakterier var ukendte for lægevidenskaben. Ørnstrup synes at være af den mening, at den hjemlige, som han kalder »godartede Kolera« er en mildere variant af den udenlandske »indiske« kolera; det må anses for meget usandsynligt.

I 1831 rapporteredes også kolera i Storbritannien og Frankrig; men der er ingen sikre vidnesbyrd om, at den på dette tidspunkt blev diagnosticeret herhjemme.

I de nærmest følgende år indeholder Bibliotek for Læger med mellemrum artikler om kolera, men uden henvisning til nogen forekomst i Danmark, hvorimod der ofte skrives om kolera i udlandet.

Fra 1843 begynder det kongelige sundhedskollegium i København at udsende årlige beretninger om sygdomsforhold og dødelighed i landet.¹⁴ Der oplyses følgende om dødsfald af kolera:

1843:	1 dødsfald
1844:	ingen oplysninger
1845:	„ „
1846:	14 dødsfald
1847:	4 „
1848:	9 „
1849:	2 „
1850:	10 „
1851:	6 „
1852:	13 „

Sundhedskollegiet oplyser i sin årsberetning 1853, at kolera først viste sig i 1848 i Dragør, 1850 i Bandholm på Lolland, senere andetsteds, bl.a. København og Korsør og i Aalborg 1851.

I København begyndte en stor koleraepidemi i juni 1853, efter at sygdommen var optrådt i Nordtyskland og i Sverige. I København forekom den maksimale sygelighed i ugen 17.-23. juli med i alt 1907 tilfælde. Sidste tilfælde indtraf i oktober 1853. I alt registreredes 7219 tilfælde med 4742 dødsfald (65,7%), d.v.s. næsten to trediedele af de angrebne. Det er forståeligt, at sygdommen var frygtindgydende.

Om koleraen i Fyns fysikat oplyses følgende i medicinalberetningen: Det første tilfælde indtraf i Svendborg 21. juli 1853. I alt blev her 210 angrebet, med 97 dødsfald. I Odense forekom 18 tilfælde, hvoraf 12 døde. I Odense landdistrikt døde 5 af 8, alle tilhørende samme familie. I Nyborg indtraf 34 tilfælde, hvoraf 24 døde. I Fyns fysikat blev i alt 289 angrebet; af dem døde 152 (52.6%), altså over halvdelen.

I Svendborg behandlede 89 patienter på lazarettet, der lå lidt isoleret fra byen; det noteres, at dødeligheden var ens hos dem, der blev behandlet på lazarettet og i hjemmet. I Odense benyttedes Graabrødre hospital og i Nyborg et lazaret, der var indrettet på rådhuset og sammenbygget med en skole.

Den voldsomme dødelighed, som viste sig over hele landet, gør det klart, at den store epidemi var af en anden art end den sygdom, der betegnedes som »den godartede kolera«, som havde en langt mindre dødelighed.

At de første tilfælde indtraf i årene 1848-50 leder tanken hen på, at forholdene under treårskrigen kan have medvirket til spredningen, så meget mere som det oplyses, at koleraen var til stede i Nordtyskland, før den kom til Danmark.

Sammenfatning og konklusion

Sundhedskommissionerne i landsognene har i deres funktionsperiode været knyttet til den epidemiske kolera. De opstod i 1831 ved en anordning fra den enevældige kongemagt, affødt af en voldsom angst for kolerasygdommen, der såvidt vides ikke hidtil har optrådt epidemisk i Danmark, men som havde vist sig i nabolandene. Der blev påbudt en række strenge foranstaltninger, afspærringer, drastiske desinfektionsmidler og hårde straffe for overtrædelser. Der blev oprettet sundhedskommissioner i sognene som påbudt, og de arbejdede intenst i nogle måneder. Den epidemiske kolera viste sig imidlertid ikke i Danmark i denne omgang, hverken i 1831 eller de nærmest følgende år, hvilket må have virket ejendommeligt ovenpå den store indsats, og det har måske også svækket iveren for senere lignende foranstaltninger. Man så sig hurtigt nødsaget til at lempe på de rigoristiske bestemmelser, bl.a. blev det forbudt at afspærre hele byer.

I årene efter 1832 ophørte de fynske sundhedskommissioner i mange år med at holde møder. Måske hænger dette også sammen med, at det blev påbudt de i 1841 oprettede sogneforstanderskaber også at tage sig af bekæmpelsen af smitsomme sygdomme, og det ser ud til, at forstanderskaberne på behørig vis har taget denne opgave op.

Omkring 1848-50 begyndte forskellige sundhedskommissioner alligevel at træde sammen, også denne gang på grund af en koleratrussel, der nu viste sig mere reel end tidligere. Efter nogle år med enkelttilfælde udbrød der i 1853 en landsomfattende koleraepidemi med meget stor dødelighed.

Man får gennem arkivalierne et vist indtryk af hvorledes den fynske befolkning har søgt at føre sin kamp imod sygdommen, i overensstemmelse med de givne instrukser. Opgaven har været vanskelig i en tid, hvor man nok kendte sygdommens smitsomhed, men var uvidende om smitemåden og smittevejene og tildels nærede fejlagtige forestillinger, som f.eks. miasmeteorien.

Til belysning af forholdene andetsteds i landet kan nævnes et arbejde af Grethe Ilsøe,¹⁵ der har undersøgt tre sjællandske landkommuner. Hun finder, at de arkivalske spor efter sundhedskommissionernes arbejde i årene 1831-32 er få og spredte, så godt som udelukkende bestående af en enkelt protokol og i sjældne tilfælde nogle få løse akter (størsteparten modtagne cirkulæreskrivelser).

Noget lignende gælder tildels for forholdene på Fyn, hvor arkivmate-

rialet imidlertid som vist varierer en del fra sogn til sogn og nogle steder er mere righoldigt.

Grethe Ilsøe skriver dog også: »Der er imidlertid ingen tvivl om, at det lokale materiale, hvor spredt det end er bevaret, giver et langt mere nuanceret billede ... end de rent statistisk anlagte indberetninger, og kan således være et værdifuldt materiale for sundheds- og socialhistorien.« Heri vil jeg give hende ret.

Der synes at være en vis, måske tidstypisk forskel på fremgangsmåden i 1831 og 1853. Forordningen i 1831 er bureaukratisk, rigoristisk og opererer med politiafspærringer, skrappe desinfektionsmetoder samt strenge straffeforanstaltninger.

I 1853 er lægerne stærkere inddraget i kampagnen og henvender sig, tilsyneladende på eget initiativ, til befolkningen med råd og henstillinger. Det har måske også haft betydning, at den ungarske læge Semmelweis netop i årene 1847-48 havde vist, at smitte kunne overføres gennem betændelsesprodukter. Hans synspunkter blev bl.a. taget op i Kiel,¹⁶ og det er muligt, at det har banet vej for en bedre forståelse af smittemekanismen allerede på dette tidspunkt.

Ved loven om sundhedsvedtægter i 1858¹⁷ ændredes grundlaget for sundhedskommissionerne. Herefter skulle sundhedsvedtægter søges tilvejebragt og regler fastsættes. Justitsministeriet skulle udarbejde forslag til forelæggelse for kommunalbestyrelserne i København og købstæderne samt sogneforstanderskaberne i de af amtsrådene udpegede landsogne til beslutning, med opfordring til at afpasse dem efter hvert steds særlige forhold. Dette medførte, at sundhedskommissionernes virke ophørte, efterhånden som sundhedsvedtægter gradvis blev gennemført i kommunerne landet over.

Sundhedskommissionerne kom til verden i stor hast, i en periode præget af ængstelse, og deres virke i det undersøgte åremål er som nævnt helt knyttet til kolerasituationen. Man diskuterer i kommissionerne også hygiejniske og diætiske problemer, men kun i forbindelse med denne sygdom.

Kommissionerne repræsenterer dog et første, famlende forsøg på at lade befolkningen tage stilling til og forsøge at løse sine egne sundhedsproblemer og har således også på den måde haft betydning.

Der er ikke fundet spor efter anden indsats på det sundhedsmæssige område end vedrørende kolera. Almindelig sygdomsforebyggelse, hygiejne og social sikring i sygdomstilfælde hører en senere tid til.

Litteratur:

1. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark, Kbh. 1985.
2. Otonium. Odense 1593. Odense Universitetsforlag 1981. p. 40.
3. Stefan V. Andersen: Det private hospitalsvæsen på Fyn 1700-1801. Historisk Institut 1985.
4. Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmænd. Rigsarkivet/G.E.C. Gad 1983. p. 342.
5. Forordning af 8. Februar 1805.
6. Forordning af 19. Juni 1831 indeholdende Foranstaltninger, som skulle føies i Anledning af den i adskillige Lande herskende Cholera-Sygdom.
7. Poul Thestrup: Kommunernes tilsyn med næringsdrift. Kontrol med sundhedsrisici. p. 3. Kommunal opgaveløsning 1842-1970. Red. Jan Kanstrup og Steen Ousager 1990.
8. Anordning af 13. August 1841 om landkommunalvæsenet.
9. Plakat af 19. Juli 1848.
10. Gitte Lundager Rausgaard: Sogneforstanderskaberne. Det kommunale selvstyre på Fyn. Historisk Institut. Odense Universitet. 1989.
11. Bibliotek for Læger. Bd. 14, 27.1.1831, p. 128. Redaktionel artikel.
12. Biblioek for Læger. Bd. 15. 1831. p. 496-617. Bidrag til Kundskab om den epidemiske Cholera. Usigneret, formentlig redaktionel artikel.
13. Ørnstrup, C.: Sygdomstilstanden i Svendborg Distrikt i Aarene 1830 og 1831. Bibl. f. Læger Bd. 16, 1831, p. 216-41. Heri indgår: Ørnstrup, C.: Beretning til det kgl. Sundheds-Collegium, indsendt 16. sept. 1831, p. 230.
14. Det kgl. Sundhedskollegiums Aarsberetninger 1843-53. København.
15. Grethe Ilsø i: Brug Sognekommunearkiverne! Rapporter til seminariet på Landsarkivet for Fyn 10.6. 1983. Redigeret af Poul Thestrup.
16. Gotfredsen, E.: Medicinens Historie, 2. udgave, København 1964, p. 372.
17. Lov om Tilvejebringelse af Sundhedsvedtægter. 12. januar 1858.

De amtskommunale fællesopgaver på landet før og efter landkommunalreformen

Af Hanne Møller

Med forordningen af 31. dec. 1819, der indeholdt bestemmelser angående ligningen af de på hartkornet hvilende kommuneafgifter, oprettedes amtsrepartitionsfonden. Af denne fond skulle udredes de såkaldte kommunale udgifter, nemlig foruden vejudgifter, fællesudgifterne til bestridelse af delinkventomkostninger, sindssyges indespærring m.m.

Denne artikels formål er at efterspore og undersøge kilderne vedrørende de amtskommunale fællesopgaver på landet før og efter landkommunalreformen af 13. aug. 1841, og se om reformen fik nogen øjeblikkelig betydning for administrationen af fællesopgaverne, og hvorledes dette eventuelt afspejler sig i kilderne.

Før amtsrådenes oprettelse

De amtskommunale fællesopgaver, der har interesse, er opgaver af økonomisk art i modsætning til kontrolopgaver. Foruden den allerede omtalte amtsrepartitionsfond fandtes amtsfattiggassen og hjælpekasse for skolelærere, hvis midler anvendtes til amtskommunale fællesopgaver.

Artiklens praktiske eksempler er hentet fra Svendborg Amt. Amtsstuen, som lededes af amtsforvalteren, lå i Nyborg. Som eksempel på en hjælpekasse for skolelærere er valgt: »Hjælpekasse for skolelærere i Langelands Amtsprovsti« af 1. aug. 1817.

Ved forordning af 31. dec. 1819 gennemførtes en forenkling i udskrivningen på hele amtets eller stiftets hartkorn til dækning af rent lokale opgaver. Man foretog herefter en samlet udskrivning, og lod beløbene indgå i en generel kasse, som kaldtes amtsrepartitionsfonden. Fonden bestyredes af amtsforvalteren, og udbetalingerne beordredes af amtmanden.¹

I forordningen nævnes, at fonden skulle udrede delinkventomkostninger og alle øvrige kommuneudgifter, der efter de gældende forskrifter skulle lignes på hvert amts eller stifts hartkorn. For at få præciseret nærmere, hvilke øvrige kommuneafgifter, det drejede sig om, kan kan-

celliskrivelsen af 29. juli 1820 anvendes. Den er stilet til amtmanden over Svendborg Amt angående forståelsen og anvendelsen af plakaten af 31. dec. 1819 og redegør bl.a. for: »At der under de på Hartkornet hvilende Kommuneafgifter, der skulle udredes af Amtsrepartitionsfonden, indbefattes såvel de egentlige Delikventomkostninger som Hjordemoderlønninger, veneriske og smitsomme Sygeomkostninger samt Udgifter til de mindre Landeveies og Broers Istandsættelse, hvorimod Skarpretterlønningen ikke dertil kan henføres, uden forsåvidt den Faste Løn er fordelt på Hartkornet og ikke består i de såkaldte Mestermanspenge«. I reskript af 23. juli 1816 til stiftamtmanden over Fyens Stift angående fast løn for skarpretteren i Fyens Stift står, at skarpretterlønningens ligning bør ske efter samme målestok, som delinkventomkostningerne lignes, så skarpretterlønningen skulle altså også her udredes af amtsrepartitionsfonden.

Foruden de omtalte kommuneafgifter skulle endvidere følgende omkostninger udredes af amtsrepartitionsfonden: »De på Betleres Pågribelse og Arrest medgåede Omkostninger, Omkostninger ved Efterlysning af bortrømte Reserver (hjemsendte værnepligtige), Udgifterne til Underhold af de Børn, hvis Forældre formedelst begæde Forbrydelser sidde arresterede, og i Fyens Stift 2/3 af Udgifterne til Odense Tvangsarbejdsanstalt«, samt flere mere specifikke omkostninger.²

Den mest omtalte amtskommunale fællesopgave er delinkventomkostningerne, hvorved forstås de sagsomkostninger, der opstår ved strafforfølgning, såsom udgifter til fængsling og transport af arrestanter, samt betaling af rejseomkostninger for de prokuratorer, der skulle optræde som aktor og defensor.³ Ifølge »Forordning om Delinquentomkostninger og Broepenge« af 5. april 1793 er det de omkostninger, der opstår ved justitssager, som angår tyveri, røveri, drab og mordbrand, der skal lignes på hele amtet, samt udgifter til klæder og til helbredelse af arrestanter, der er anklagede for de fire ovennævnte typer forbrydelser. Stiftamtmanden oplyste amtmændene, hvor stort et bidrag, der skulle udredes af hvert amt i forhold til dets hartkorn. Bidraget udbetaltes fra 1819 af amtsrepartitionsfonden. Omkostninger til andre typer forbrydelser end de fire ovennævnte udrededes af sigt- og sagesaldskassen, ligeledes udgifter til klæder og til helbredelse af arrestanter, der var anklagede for andre forbrydelser. Af forordning af 15. sept. 1832 paragraf 3 fremgår, at fremover bevilges købstæderne og landdistrikterne en årlig sum af den kongelige kasse, imod at de selv afholder de udgifter, som hidtil har været udredt af sigt- og sagesaldskassen.

Visse vejudgifter blev også pålignet amtets hartkorn og skulle altså udredes af amtsrepartitionsfonden. Efter vejloven af 13. dec. 1793 var

vejene opdelt i 3 hovedgrupper, nemlig hovedlandeveje, mindre lande-
veje og biveje. Kongen skulle godkende anlæg af hovedlandeveje, efter at
de lokale myndigheder var hørt. Vejkommissionen skulle godkende
anlæg af mindre landeveje og biveje, hvilket kunne foreslås af amtman-
den. Det var en almindelig regel, at stiftet skulle vedligeholde hovedlan-
devejene, amtet de mindre landeveje og sognet bivejene. Det var de
lokale retsbetjente, der skulle sørge for vejreparationer. Amtsforvalteren
skulle udarbejde de fornødne lister og repartitioner på hartkornet, samt
tilsige mandskab og vogne til arbejdet.

Aflønning af jordemødre skulle også udredes af amtsrepartitionsfon-
den. 21. nov. 1810 blev der udstedt et reglement for jordemodervæsenet,
hvori det hedder, at der på landet skulle etableres faste jordemoderdis-
trikter af en sådan størrelse, at en jordemoder bekvemt kunne varetage
sit hverv, og beboerne havde nem adgang til at hidkalde hende. En
distriktsjordemoder på landet skulle have 20 rdlr. årlig i penge foruden
diverse ydelser i naturalier såsom hus og have. Den kontante løn lignedes
på amtets hartkorn, de øvrige udgifter på distriktets.

Det vil føre for vidt at gennemgå samtlige kommuneudgifter her, men
delinkventomkostninger og udgifter til veje og jordemødre er de poster,
man oftest støder på i kilderne, og som man især forbinder med amtsre-
partitionsfonden.

Amtsfattigkassen blev oprettet ved »Reglement for fattigvæsenets pro-
visoriske indretning og bestyrelse på landet i Danmark« af 5. juli 1803.
Formålet med kassen var følgende:

»a) At bidrage til sådanne Trængendes Understøttelse, som uden at
kunne henføres blandt det Distrikts egne Fattige, hvori de opholder sig,
dog i samme blive at forsørge b) At komme Sognekasserne til Hjælp i
overordentlige Tilfælde, f.eks. ved Afsindiges Bevogtning, for såvidt
denne må falde det offentlige til Last, ved Brandlidtes Understøtning,
eller Rejsepenge til Skibbrudne, for såvidt andre Distrikter, end der,
hvor sådanne Trængende ere hjemmehørende, dertil bør bidrage, og c)
At afholde Bekostningerne på Fattiges og Betleres Transport«.

Ifølge fundats af 17. april 1807 paragraf 11 om den årlige betaling til
Døvstumme Instituttet i København for elevernes kost, klædning, pleje
og renlighed, skal beløbet udredes af det amts eller den købstads fattig-
kasse, hvor den døvstumme hører til, hvis ikke eleverne selv eller deres
forældre er i stand dertil. Beløbet blev fastsat til 70 rdlr.

Det var på amtmandens anvisning, der udbetaltes hjælp til sognene af

amtsfattigkassen, hvis kassebeholdning opbevaredes hos amtsforvalteren, som også førte regnskabet. Kassen fik hovedsagelig sine indtægter gennem retsbøder og en fjerdedel procent af varer og løsøre, som blev solgt på landet ved offentlig auktion.

I »Forordningen om almueskolevæsenet på landet« af 29. juli 1814 står der i paragraf 63, at der i ethvert amt skulle oprettes en hjælpekasse for skolelærere i amtet, hvis bestemmelse skulle være: »At forskaffe gamle afgæede Skolelærere, såvelsom og Skolelæreres Enker forhøjet Pension i forhold til deres Trang, om muligt også Husly og Brændsel«. Til indtægt for sådanne hjælpekasser skulle af hver kirkesanger og skolelærer i amtet, som havde tiltrådt de fulde for ham ved denne anordning fastsatte indkomster, ydes årlig een tønde bygs værdi efter hvert foregående års kapitelakt, samt af hvert sogns skolekasse 1 rdlr. årlig.

Som følge af ovennævnte forordning oprettedes 1. aug. 1817 »Hjælpekasse for Skolelærere i Langelands Amtsprovsti«. Fundatsen er opdelt i 4 punkter: a) hjælpeklassens bestemmelse b) midler til husly og brændsels anskaffelse c) hjælpeklassens indtægter og d) hjælpeklassens bestyrelse. Alt er nøje præciseret, f.eks. skulle en degnebolig i Nørre Herred og en i Søndre Herred anvendes til husly for pensionisterne. Hver af de 10 landsbysognes skoleklasser skulle svare 1 rdlr. årlig, hvorimod Rudkøbing købstads skoleklasse skulle svare 5 rdlr. årlig til hjælpeklassen.

Kilderne vedrørende amtsrepartitionsfonden, amtsfattigkassen og skolelærnehjælpeklassen kan søges i flere forskellige arkiver. Når det drejer sig om kilderne angående amtsrepartitionsfondet, skal de for Svendborg Amts vedkommende søges i amtsstuearkivet, fordi amtsforvalteren stod for administrationen af pengene efter amtsmandens anvisning. Stillingbetegnelse amtsforvalter opstod ca. 1700 som en ny benævnelse for amtsskriveren, og hans hovedfunktion var at opkræve hartkornskatterne. Han udnævntes af kongen og sorterede under rentekammeret.⁴

De arkivalier, der er relevante at gennemgå, er især regnskaber vedrørende amtsrepartitionsfonden. Regnskabet for Svendborg Amt 1820 har følgende hovedposter:

- a: Almindelige udgifter
- b: Vej- og broomkostninger
- c: Jordemødres lønning
- d: Skarpretterens lønning
- e: Udgifter som bliver at ligne på hele stiftet
- f: Udgifter som bliver at godtgøre af sigt- og sagefaldskassen

Endvidere er af amtsrepartitionsfonden udbetalt forskud til:

- a: Delinkventomkostninger
- b: De på amtsstuens fortegnelse af 26. jan. og 9. aug. 1820 anførte udgifter, som skulle lignedes på hele stiftets hartkorn
- c: Amtsfattiggassen, hvorpå er anvist mere end beholdningen

Såfremt amtsrepartitionsfondens regnskaber eksisterer, er de en virkelig god kilde til belysning af de amtskommunale fællesopgaver på landet.

Den 22. aug. 1840 udsendte rentekammeret et cirkulære hvoraf fremgår, at der for fremtiden skulle trykkes en summarisk ekstrakt af de årlige regnskaber for hvert amts repartitionsfond. Efter at amtmanden havde foranstaltet, at ekstrakten var blevet trykt, skulle han sende eksemplarer til: »Enhver til Sædegaardsejernes Valgklasse hørende Beboer i Amtet, til enhver Sognefoged sammesteds til Underretning for Sognets øvrige Beboere, til enhver af Amtets Justitsembedsmænd, til enhver af dets Provster til Underretning for de vedkommende Præster, samt til enhver Købstad i Amtet, der bidrager til Amtsrepartitionsfonden«. Endvidere skulle nogle eksemplarer sendes til Rentekammeret til benyttelse af dets kollegium og kommissionen for det statistiske tabelværk. Herefter skulle der være rimelig mulighed for i forskellige arkiver at finde ekstrakter af amtsrepartitionsfondens regnskab.

Kilderne vedrørende amtsfattiggassen skal i det konkrete tilfælde også søges i amtsstuearkivet. »Kassebog for Svendborg Amtsfattiggasse 1804-1832« indeholder regnskab over indtægt og udgift. Regnskabet for 1820 ser således ud:

Indtægt:

1. Bøder
2. 1/4 procent af auktioner
3. Renter af kassens udestående kapitaler
4. Det Kammerjunker og Herredsfoged Moltke under 30. marts 1819 anviste forskud.

Bøderne er opført i rækkefølge a, b, c, d... efter anmeldelse nr. 1, 2, 3, 4..., og kun sjældent står, hvad anmeldelsen går ud på. F.eks. bøde a: »Af Selveier Hans Fugls Enke og Christen Hansen i Ullerslev, for ikke at have anskaffet sig Skatteqwitteringsbøger, efter Anmeldelse No. 1... 2 rd. 84 s.«

1/4 procent af afgiften af auktioner er opført for hvert herred og birk med et beløb for hvert kvartal.

Udgift:

Posterne er opført i nummerorden 1, 2, 3, 4... kronologisk efter anvisningens dato. Ved at gennemlæse posterne ses ikke overraskende, at de typer sager, der er nævnt i amtsfattiggassens bestemmelse, genfindes. F.eks. nr. 3: »Magleby Sogns Fattigkommission – Hjælp til Afbetaling af Gælden til Odense Hospital for den afdøde sindsvage Andreas Saxtorph«, og post nr. 7: »Humble Sogns Fattigkasse – Hjælp til den afsindige Jørgen Nedergaards Underholdning i Odense Hospital«. Nr. 12 er: »Til det kongelige Danske Kancelli for følgende Elevers Underholdning ved Døvstumme Institutet i København«.

Regnskabet afsluttes med, at udgifterne trækkes fra indtægterne, hvorved det viser sig, at amtsfattiggassen havde en underbalance det pågældende år.

Demokratisering af bevillingsmyndigheden

Ved »Anordning angående Landkommunevæsenet« af 13. aug. 1841 oprettedes sogneforstanderskaber i ethvert sognedistrikt og amtsråd i ethvert amt.

Sogneforstanderskaberne overtog de forretninger i henseende til fattig- og skolevæsen, som efter de indtil da gældende anordninger påhvilede fattig- og skolekommissionen.

Amtsrådets opgaver var følgende: At bestemme, hvor stort et beløb, der årlig skulle lignedes til amtsrepartitionsfonden, samt tage beslutning om anvendelsen af fonden og gennemgå regnskabet, inden det indsendtes til revision i rentekammeret, at bestemme hvilke understøttelser, der kunne gives af amtsfattiggassen ifølge anordningerne, at gennemgå regnskaberne for amtsfattiggassen og skolelærerhjelpekasserne, at modtage samtlige forstanderskabers reviderede regnskaber samt give decision og afgøre udsættelser på disse, ligesom man endeligt afgjorde alle sogneboeres klager over ansættelse til fattig- og skolebidrag. Amtsrådet skulle også forvalte vejsager, og i den nye vejforordning af 29. sept. 1841 blev de fremtidige forpligtelser på vejvæsensområdet fastlagt. Sogneforstanderskaber og amtsråd trådte i funktion fra 1842.

Kilderne vedrørende amtsrepartitionsfonden er som tidligere nævnt især regnskaber og ekstrakter. Efter cirkulæret af 22. aug. 1840 vedr. trykte ekstrakter af amtsrepartitionsfondens regnskaber er der mulighed for bedre og lettere tilgængelige kilder, og større mulighed for at de er bevarede, da ekstrakterne skulle sendes mange steder hen. For Svendborg Amt findes trykte ekstrakter for årene 1840 og 1841 af amtsrepar-

titionsfondens regnskaber, og for året 1842: »For følgende Kasser og Fonds, der stå under Svendborg Amtsråds Tilsyn«. Her får man foruden amtsrepartitionsfondens regnskab også amtsfattiggassens og skolelærerhjelpekassernes.

Både før og efter landkommunalreformen af 13. aug. 1841 kan man i amtsarkivet finde oplysninger vedrørende de amtskommunale fællesopgaver ved at anvende amtets journal. De relevante grupper i Svendborg Amts journal er: Fattigvæsen, medicinalvæsen, vejvæsen og almindelige sager.

Kilderne vedrørende »Hjelpekasse for skolelærere i Langelands Amtsprovsti« findes i Langelands provstearkiv. Især »Forhandlingsprotokol for skolelærerhjelpekassen 1818-56« giver et godt indblik i de opgaver, kassen tog sig af, f.eks. hjælp til ildebrændsel til en skolelærers enke, tillæg til lønnen til en andenlærer og ekstra byg til en skolelærers enke. Også »Regnskabsprotokoller for skolelærerhjelpekassen 1825-51« belyser denne form for amtskommunale fællesopgaver.

En ny kilde, der dukker op efter 1841, er amtsrådsarkivet med journal, forhandlingsprotokol og kopibog. Som i journalen i amtsarkivet kan man gennemgå de relevante grupper og derved finde oplysninger vedrørende de amtskommunale fællesopgaver.

Ved landkommunalreformen af 13. aug. 1841 ændredes beslutningsproceduren m.h.t. de amtskommunale fællesopgaver, idet det nu ikke var amtmanden alene, der tog beslutningerne, men hele amtsrådet. Ved at gennemgå kilderne før og efter 13. aug. 1841 har det vist sig, at den ændrede beslutningsform og kompetencefordeling overhovedet ikke afspejles. Dette kunne nok heller ikke forventes, da der af praktiske grunde ikke har fundet de store ændringer sted. Amtsrådet skulle samles mindst fire gange årligt – i februar, maj, august og november – men amtmanden havde beføjelse til også at sammenkalde det på andre tidspunkter, hvilket også skulle gøres, når mindst halvdelen af rådets medlemmer ønskede det. I praksis kunne de løbende opgaver ikke udføres, hvis ingen beslutninger kunne tages med mindre, der blev holdt amtsrådsmøde. Dette er der da også taget hensyn til i paragrafferne 32 og 33 i »Anordning angående Landkommunevæsenet«. I paragraf 32 står, at amtsrådet bestemte, hvor stort et beløb, der årlig skulle lignedes til amtsrepartitionsfonden. Ligeledes tog amtsrådet beslutninger angående anvendelsen af fonden, men i de tilfælde, der ikke tålte udsættelse til næste møde, vedblev amtmanden at anvise udgifter på fondet. Af paragraf 33 fremgår, at amtmanden alene kunne tage beslutning i alle sager, der ikke

kunne udsættes, til amtsrådet samledes. Dog skulle han meddele amtsrådet sine beslutninger, første gang det derefter var samlet.

Vi kan altså konstatere, at hverken typen af amtskommunale opgaver, eller finansieringen af dem ændredes ved reformen i 1841, ligesom det stadig i praksis var amtsforvalteren, der stod for ind- og udbetaling samt regnskab. De to specielle kassetyper – amtsfattiggassen og skolelærerhjelpekasserne – blev heller ikke aflivet i første omgang. Den eneste praktiske ændring var altså, at amtmanden ikke længere suverænt besluttede, hvor meget der skulle bevilges til de lovgivningsmæssigt meget nøje specificerede formål, som kasserne kunne give tilskud til. Nu skulle han dele denne magt med et – efter nutidig standard – meget udemokratisk udpeget amtsråd. Om dette i første omgang betød noget som helst i praksis, kan kun en detaljeret sammenlignende undersøgelse vise. Umiddelbart er der ikke meget der tyder på det.

Noter:

1. Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark*, 1985, s. 115.
2. *Pedersens Lovleksikon* bd. 1, 1837, s. 395-401.
3. Harald Jørgensen: anførte arbejde s. 115.
4. Harald Jørgensen: anførte arbejde s. 109.

Administrationen af skole- og fattigvæsenet i Nordslesvig ca. 1800-1864

Af Aksel Gyldenkærne

Indledning

I 1991 er det 150 år siden den lokale forvaltning i Danmark blev lagt i faste rammer ved forordningen om landkommunevæsenet af 13. aug. 1841, i henhold til hvilken der etableredes sogneforstanderskaber til at varetage de lokale opgaver og amtsråd til bl.a. at føre tilsyn med sogneforstanderskabernes virksomhed.

Forordningen pålagde sogneforstanderskaberne inden for deres område at tage vare på skolevæsenet, fattigvæsenet, de lokale veje m.v.

I forbindelse med jubilæet er det nærliggende at beskæftige sig med, hvordan de kommunale forhold var på landet før og efter den skelsættende forordning, og også hvordan forskerne kan benytte de arkivalier, der kan belyse emnet.

Men Danmark er større end som så. – De slesvigske sogne, som ved grænsedragningen 1864 blev indlemmet i kongeriget, og den del af Slesvig, som blev dansk i 1920, omfattedes for størstedelen ikke af kongerigets love og forordninger i 1800-tallet.

Der kom aldrig en forordning for Slesvig om oprettelse af sogneforstanderskaber. Det skyldtes den meget komplicerede historiske udvikling i hertugdømmet, som medførte, at der ikke her fandtes en ensartet lokaladministration som i kongeriget. Medvirkende kan måske også være, at der de fleste steder var en århundredgammel tradition for befolkningens medvirken i den lokale administration.

Det er denne artikels formål at belyse, hvordan lokale myndigheder i Nordslesvig arbejdede med skole- og fattigvæsenet omkring den tid, hvor man i kongeriget indførte de nye bestemmelser for lokalforvaltningen. Men da det vil være uoverkommeligt på et begrænset antal sider at gøre rede for alle de regler, der gjaldt, vil opgaven være begrænset til at belyse nogle repræsentative former for kommunale ordninger, som fungerede i Nordslesvig, indtil den preussiske regering efter 1864 indførte andre.

De kommunale repræsentationer

Primærkommunale ordninger

Den primære kommunale enhed vil normalt være sognet. I denne artikel vil godskommune og oktrojeret kog, der i andre sammenhænge sidestilles med amter,¹ dog blive omtalt efter beskrivelsen af sognets administration. Dette skyldes, at arkivalier vedrørende de lokale skole- og fattigvæsenet for store dele af Nordslesvigs vedkommende skal søges i godsarkiver samt i et enkelt kogsarkiv.

Sognerepræsentationen

I de fleste sogne under Slesvig stift var der foruden de to kirkeværger, som selvstændigt havde ansvar for kirkens administration, en sognerepræsentation, som nogle steder kaldtes sognemænd, andre steder seksmænd, ottemænd eller tolvmand, efter hvor mange medlemmer der var. Blandt sognemændenes væsentligste arbejdsområder var fattigvæsenet og indtil skolereformerne også skolevæsenet.² Under præstens forsæde dannede de et sognekollegium, som arbejdede efter instrukser, som på forskellige tidspunkter i slutningen af 1700-tallet var blevet udfærdiget for hvert amts kirkeofficialer, dvs. kirkeværger og sognemænd. Disse instrukser varierede noget, men havde fælles hovedtræk. Efter at allerhøjeste kongelige godkendelse var indhentet ved Overretten på Gottorp, sendte kirkevisitatorerne (provst og amtmand) et antal eksemplarer af instruksen ud, så hver af kirkeofficialerne kunne have et. Efter kirkevisitatorernes afgørelse kan små sogne nøjes med helt ned til én sognemand.³

Sognemændene valgtes blandt sognets gårdmænd af menigheden selv, uden at præsten eller kirkeværgerne tog nogen del i valget, som lededes af distriktets ridefoged. Sådanne fogder fandtes i Haderslev amts herreder og havde med militærvæsenet at gøre, de indkasserede kontributioner m.v., medvirkede når der holdtes herredsting, var med ved vurdering, syn, skifte og delingsforretninger og forestod, som det vil blive omtalt senere, skatteligning i sognene.⁴ – De valgte sognemænd måtte derefter give ridefogden hånden og på ære, tro og love forsikre, at de trofast ville forrette deres embede. De var valgt for tre år, og en trediedel afgik hvert år.

Det var sognemændenes pligt at påtage sig arbejdet, end ikke besiddere af frigårde var undtaget.⁵ Fritaget var kun kongelige embedsmænd, sognefogder, kirkeværger, gårdmænd, som ikke selv beboede deres gårde samt umyndige.

Et egentlig valg af sognemænd ses kun at forekomme i Haderslev amt. I de øvrige amter indsattes de af provsten efter forslag af sognepræsten. I Haderslev amt var sognemændenes embedsperiode tre år, mens den i Sønderborg provsti var seks.⁶ En sognemand kunne afsættes af visitatorerne, hvis han ikke levede, som instruksen foreskrev for en mand i hans embede.

For Tønder amt gælder det, at har kirkeværger trofast forvaltet deres embede og i det hele taget levet kristeligt, har de ret til at blive bragt i forslag af sognepræsten. Hvis sognemændene allerede har velerhvervede privilegier, tillader instruksen, at de beholder dem ubeskåret. Og skulle embedet i en høj alder blive en sognemand for byrdefuldt, så tillades det, at han søger sin afsked; han vil så kunne forvente, at den bliver bevilget.⁷

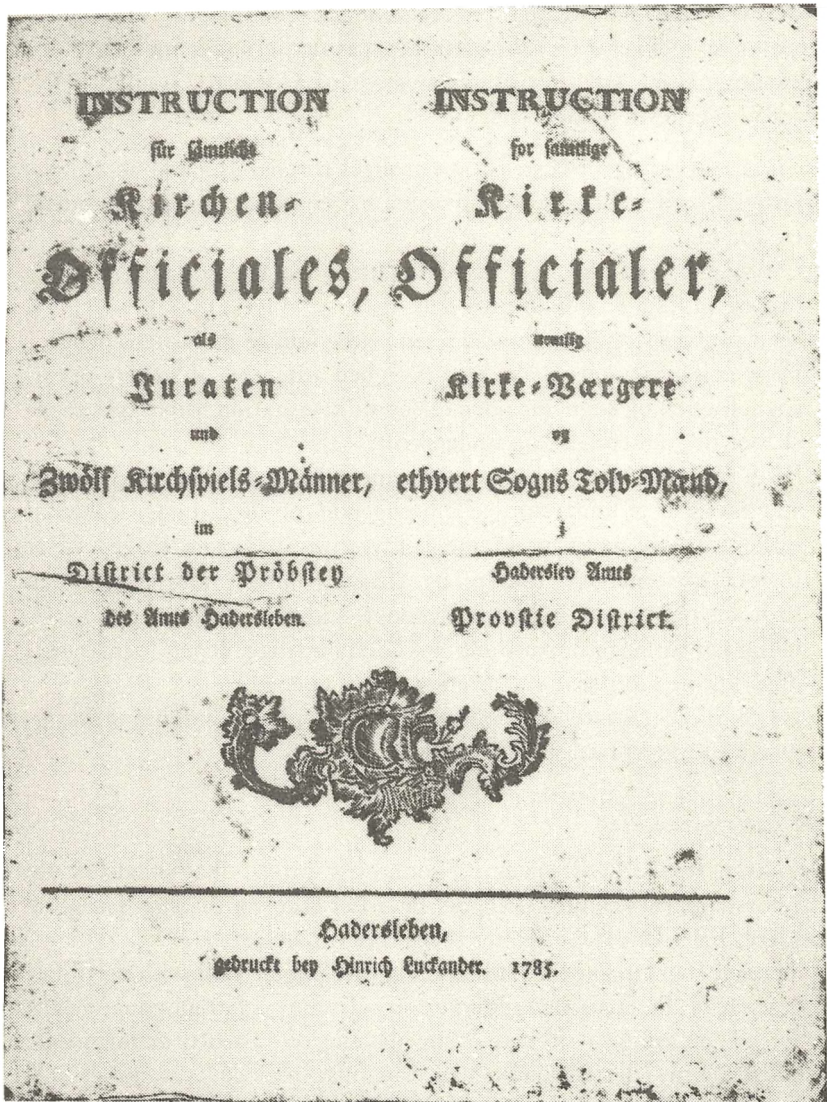
Sognemændenes pligter sammen med kirkeværgerne

Sammen med kirkeværgerne skulle sognemændene sørge for, at de, der var ansat ved kirker og skoler fik deres retmæssige indkomster, såvel i rede penge som i naturalier. Drejer det sig om løn til en sognedegn, er de to kirkeværger og sognemændene fælles om at inddrive det fornødne, er det derimod løn til en nebenskolemester, påhvilede pligten alene sognemændene. I tilfældé af restancer skulle kirkeværger og sognemænd henvende sig til sognefogden, som skulle søge at inddrive dem. Er det forgæves, skulle de henvende sig på amtshuset, for at der kunne anvendes hårdere tvangsmidler.

Under medvirken af sognefogden skulle kirkeværger og sognemænd føre tilsyn med kirkens, præstens og skoleholdernes bygninger og sørge for deres istandsættelse. Uomgængelige reparationer til under 1-2 rdl.s værdi kunne kirkeværgerne selv beslutte; op til 10 rdl. skulle de rådføre sig med sognemændene. Bliver udgifterne større, skulle kirkevisitatorernes tilladelse foreligge, før arbejdet udføres. Omkostningerne fordeltes af kirkeværger, sognemænd og sognets skattelæggere⁸ efter kontributionen. Sognepræsten førte det krævede regnskab og opbevarede alle bilag.

Desuden førte de tilsyn med kirkernes, præsternes og skoleholdernes agre, enge, skove, moser og fiskedamme og sørgede for, at diger og gærder vedligeholdtes. Blev tjenestejord ulovligt udlejet, skulle de anmelde det til kirkevisitatorerne.

Ved embedsledighed skulle sognemændene være kirkeværgerne behjælpelige med at sikre, at alt gik rigtigt til, så intet, der tilhører embedet eller dets indehaver, gik tabt.

Instruksen for kirkevæger og sognemænd i Haderslev amt af 3. juni 1785. En af dens bestemmelser var, at præst og kirkevæger ikke må blande sig i sognets valg af repræsentanter. Landsarkivet Aabenraa. Foto Alice Westergaard.

Sammen med den stedlige præst skulle kirkeofficiaerne dvs. kirkeværge og sognemænd forvalte fattigvæsenet og herunder især være opmærksom på den kgl. forordning udstedt på Gottorp 23. april 1783.⁹ Deres væsentligste pligter var:

- a) Til fastsat tid og i præstens og samtliges nærværelse at åbne kirkens fattigblok eller skrin, hvortil præsten har én nøgle og sognemændene en anden.
- b) Omhyggeligt at våge over de til de fattige henlagte kapitalers sikkerhed og indestå *in solidum* for dem.
- c) Med præstens og sognefogdens samtykke uddele de fattiges penge.
- d) Føre de fattiges regnskab, hvis rigtighed attesteres af stedets præst, sognefogden og sognemændene. Ved kirkevisitation forelægges regnskabet til godkendelse og underskrift.
- e) Hvis renterne af de fattiges penge med det indkomne ikke var tilstrækkelig til at understøtte alle trængende, skulle de under ledelse af kirkevisitatorerne (som kunne bemyndige stedets ridefoged til at forestå forretningen) taksere og ansætte enhver indbygger til en forholdsmæssig betaling af fattigpenge, inddrive pengene og af sognefogden forlange udpantning hos forsømmelige. Ingen, uanset stilling, kunne modsætte sig betaling af fattigpenge.¹⁰
- f) De skulle opbevare de mellem fordelingstiderne indkomne fattigpenge i kirkens fattigblok eller skrin.

Om fattigforstandere

Instruksen for kirkeofficialer i Sønderborg provsti har et afsnit om fattigforstandernes pligter. I sogne, hvor der ikke var udpeget fattigforstandere, påhvilede disse pligter tolv- eller ottemændene.

Foruden sognemændenes tidligere nævnte pligter i tilknytning til fattigvæsenet skulle fattigforstanderne føre tilsyn med fattigfogden, at han daglig gik en runde i sit distrikt og navnlig om aftenen gennemsøgte stodderkroerne (Bettelkrüge). Traf han mistænkelige personer, skulle han meddele det til fattigforstanderen, som ufortøvet skulle lade anmeldelsen gå videre til øvrigheden. Når der holdtes razzia (Streife) mod tiggere og løst pak, blev fattigfogden foruden af fattigforstanderne også bistået af syns- og sandemændene og vrøgerne.¹¹ Om muligt skulle fattigforstanderne anvise arbejde til sognets egne tiggere i stedet for at udbetale almisser.

Fattigforstanderne skulle hvert halvår udbetale løn til distriktets fattigfoged og sørge for, at beløbet blev indkrævet efter ligningen.

Fordi deres arbejde var så byrdefuldt, var fattigforstandernes embedsperiode i Sønderborg provsti kun tre år i modsætning til de egentlige sognemænd, som skulle varetage deres poster i seks år.¹²

Om retssager

Skulle der føres retssag på sognets vegne, måtte kirkevisitatorernes tilladelse først indhentes. Var sagen af betydning, skulle kirkeværger og sognemænd rådføre sig med de mest forstandige og mest erfarne af sognets tidligere sognemænd, og i hvert fald med sognefogden og nogle af de største ejendomsbesiddere.¹³

Sognemændenes særlige pligter:

- 1) Føre tilsyn med at sognefolkene overholder kgl. forordninger samt øvrighedens anordninger og befalinger.
- 2) Have medtilsyn med skolerne i distriktet og sikre sig, at kun eksaminerede og af kirkevisitatorerne beskikkede skolemestre antoges, at forældrene holdt deres børn til skole, at skolemestrene anvendte timerne til børnenes undervisning og især, at Luthers katekismus lærtes og brugtes.
- 3) Melde i tide til præsten, hvis folk i menigheden levede uordentligt, overtrådte kirke- og skoleforordningerne, antog udygtige skolemestre eller ikke holdt deres børn til skole. Hvis præstens formaninger ikke nyttede, skulle anmeldes til kirkevisitatorerne.¹⁴

For at sikre at helligdagsforordningen efterlevedes, skulle sognemændene se til, at menigheden flittigt besøgte kirken og ikke var på værtshuse eller kroer i gudstjenestetiden, ligesom ingen måtte udføre hverdagsarbejde på helligdage. De skulle indklage til sognepræsten – og, hvis det ikke virkede, til kirkevisitatorerne – de menighedsmedlemmer, som levede uordentligt, hengav sig til åbenbare laster eller vragede Guds ord eller nådemidler. Var det præst eller degn, som levede anstødeligt, måtte sognemændene ikke fortie det, men skulle gøre provsten bekendt med forholdet.¹⁵

I nogle sogne kunne det være sognemændenes velerhvervede ret sammen med præst eller kirkeværger at foreslå kandidater til lærerembeder, forudsat at ansøgerne havde en seminarieuddannelse og var forsynet med gyldigt vidnesbyrd eller kunne fremlægge andet bevis på, at de kunne forestå et sådant embede.¹⁶

Skolen efter 1814

Med skoleforordningen for hertugdømmerne af 24. aug. 1814 var skolevæsenet ikke længere sognemændenes ansvar, idet der nu skulle udpeges særlige skoleforstandere, to for hver skole.

Alle landsbyskoler skulle herefter indrettes som distriktsskoler; undtagelser fra denne bestemmelse kunne dog bevilges af Overkonsistoriet.¹⁷

Lærerne fik fri bolig og jord til græsning og vinterfodring af én eller to køer, og der blev givet retningslinjer for deres aflønning såvel i naturalier som i penge.

Udgifter til skolebyggeri, reparationer, køb af jord og levering af korn og brændsel påhvilede alene kommunens gårdmænd, arvefæstere o.l., og fordeltes imellem dem efter ejendommens størrelse. Lærernes kontante løn skulle derimod betales af alle skoleinteressenter med lige store beløb, bortset fra leje- og aftægtsfolk, som kun betalte, hvis de havde skolepligtige børn. De, der ikke bidrog til lærerlønnen med penge, skulle gå til hånde ved bygning og reparation af skolehuset.

Når en lærer blev afskediget på grund af alder og svaghed, indstillede kirkevisitatorerne ham til en pension, som bevilgedes af Overkonsistoriet. Betalingen af pensionen påhvilede skolekommunen.

Ved hvert skoledistrikt skulle være to skoleforstandere, som skulle inddrive ydelserne til skolelæreren og aflevere dem til bestemt tid. Desuden skulle de ved deres indflydelse på skoleinteressenterne befordre skoleelevernes flid.

Skolebøger, bortset fra bibel og katekismus, indførtes efter forslag af præsten og godkendelse af kirkevisitatorerne. Bøger til fattige børn betaltes af kirke- eller fattigkassen.

Læreren skulle føre en skoleprotokol med oplysninger om eleverne, herunder forsømmelser, flid og opførsel. Hvert kvartal skulle særlige skolelister, udarbejdet efter protokollen, sendes til kirkevisitatorerne. En offentlig prøve skulle afholdes hvert år; resultaterne blev protokollet af præsten og derefter forelagt kirkevisitatorerne.

Kirkevisitatorerne skulle føre tilsyn med skolerne med sognepræsten som lokal skoleinspektør. Som sådan skulle han flittigt besøge skolerne i sit sogn og indføre i protokollen, hvad han havde at bemærke.¹⁸

I regulativet for landsbyskolerne i Haderslev amt blev givet nærmere anvisninger om skolestuernes størrelse og om besættelse af lærerembeder. Skoleinteressenterne skulle opslå den ledige stilling i »Altonaiske Mercur«, ansøgningsfristen var fire uger, og ansøgninger og beviser

skulle sendes til provsten. Det var amtmanden, som ansatte skolelæreren, men i tilfælde af uenighed mellem kirkevisitatorerne om hvilken ansøger, de skulle foretrække, udtoges tre ansøgere, hvorefter flertallet i et møde, hvor også sognepræsten deltog, afgjorde, hvem der skulle ansættes.¹⁹

Af skoleforstandernes instruks fremgik, hvorledes de udpegedes. Stedets præst foreslog tre eller fire af de dueligste beboere i skoledistriktet, og forslagene fremsendtes med bemærkninger til kirkevisitatorerne, som så udnævnte en eller to af dem. Alle undtagen kgl. embedsmænd havde pligt til at påtage sig arbejdet.

Skoleforstanderne blev taget i ed af præsten, som forpligtede dem ved håndslag. Embedstiden var to eller tre år efter kirkevisitatorernes bestemmelse. Foruden at forestå skolens vedligeholdelse og evt. nybyggeri skulle skoleforstanderne deltage i det ordinære bygningssyn i forbindelse med den offentlige eksamen og administrere hånd- og spandtjenesten. De skulle også føre skolens regnskab. For at de ikke i tilfælde af uopsættelige reparationer skulle behøve at lægge ud af egne midler, skulle der til enhver tid være 8-16 rdl. i skolekassen.

Skoleforstanderne førte tilsyn med undervisningen og skolebesøget og skulle i første omgang forelægge deres klager for præsten som den stedlige skoleinspektør. Hvis han ikke reagerede, indgaves klagen til kirkevisitatorerne. Ved de offentlige skoleeksamener og ved kirkevisitationerne skulle skoleforstanderne være til stede for at kunne fremsætte bemærkninger vedrørende skolevæsenet i deres distrikt og for at fremlægge regnskabet.

Det påhvilede også skoleforstanderne at inddrive skolebøder. Hvis bøderne ikke blev betalt, og fængselsstraf trådte i stedet for, skulle de sikre sig, at straffenes fuldbyrdelse fandt sted.²⁰

Fattigvæsenet efter 1841

En ny forordning om fattigvæsenet i hertugdømmerne kom 29. dec. 1841 og gennemførtes, uden at de traditionelle sognemandsordninger dog bortfaldt.

Mange steder fandtes fattigforbund, bestående af flere sogne med fælles fattigvæsen.²¹ Dette forhold ændredes ikke af forordningen, idet den ikke krævede forandringer af de bestående fattigdistrikter. Med tilladelse fra den slesvig-holstenske regering (Gottorp, fra 1834) kunne distrikterne dog deles i underafdelinger, når praktiske grunde talte for det, men derved oprettedes ikke selvstændige fattigkommuner.

Med det lokale tilsyn skete der ingen ændringer; overtilsynet udøvedes af den slesvig-holstenske regering.

Fattigkollegiet skulle bestå af en øvrighedsperson (ikke ubetinget nødvendigt), en eller flere præster samt mindst tre af kommunens medlemmer. Medlemmer, som ikke indtrådte i kollegiet i kraft af deres embede, skulle ved håndslag forpligtes til at røgte deres kald med flid og troskab.

Der kunne beskikkes særlige fattigplejere. Hvor man havde disse, skulle de være til stede ved fattigkollegiets møder for at orientere medlemmerne.

Såvel fattigplejere som medlemmer af fattigkollegiet havde en embedsperiode på tre år. De kunne undslå sig for at modtage valg for lige så mange år, som de havde fungeret. Medlemmer af kollegiet og fattigplejere var ulønnede.

Fattigkollegiets forhandlinger og beslutninger skulle føres til protokol, og ansøgninger om understøttelse skulle indføres samt grunden til eventuelt afslag.

For at fattigkollegiets arbejde ikke skulle blive for vanskeligt, kunne gentagne, unødige klager efter en advarsel straffes med 3 gange 5 dages fængsel på vand og brød. Enhver, som modtog understøttelse af fattigkassen, stod under fattigkollegiets formynderskab og skulle i et og alt rette sig efter kollegiets anordninger. Ulydighed eller utilbørlig adfærd ville kunne medføre straf på vand og brød i indtil 6 gange 5 dage eller korporlig straf.

Fattigkassens indtægter

Foruden, hvad der tilkom fattigkassen efter lovbestemmelser eller lokale vedtægter, havde fattigkassen følgende indtægter:

- 1) Indtægter af jord, kapitaler og afgifter.
- 2) Tavlepenge og beløb, indsamlet ved begravelser og kirkelige højtider.
- 3) Hvad der blev lagt i fattigbøsser ved posthuse, værtshuse, kroer og på offentlige steder.
- 4) Afgifter af offentlige baller o.l., skuespillere, omrejsende musikere og forevisere af rariteter.
- 5) Indtægter ved salg af fattiges ejendele.
- 6) Hvad der derefter var fornødent, skulle tilvejebringes først og fremmest ved frivillige bidrag. Var disse ikke tilstrækkelige, skulle der foretages en ligning efter formue og indkomst. De, som efter ligningskollegiets skøn²² havde tegnet sig for et rimeligt beløb, deltog

ikke i ligningen, hvis de ikke ønskede det. Blev de pålignede beløb ikke betalt, kunne der foretages udpantning. Regnskabet skulle ved slutningen af hvert regnskabsår fremlægges til offentlig gennemsyn.²³

Afsluttende bemærkninger om sognerepræsentationerne

Som det fremgår af de refererede instrukser for sognemænd, bestod deres arbejde for en stor del af skole- og fattigsager. Efter instrukserne blev udsendt, indførtes ved kongelige forordninger skoleforstandere og fattigkollegier til at forestå disse områder, og der nævntes intet om sognemændene.

Man kan så spørge om, hvilke opgaver der blev tilbage til de traditionelle sognerepræsentanter.

Spørgsmålet lader sig ikke besvare fyldestgørende, da egentlige undersøgelser af problemet ikke foreligger. Men i de omtalte instrukser nævnes sognemændene som sognets juridiske repræsentanter ved retshandler (s. 269), og dette forhold ændrede forordningerne ikke ved. Hvad der måske ikke virker helt indlysende, men som en nøjere undersøgelse vil kunne belyse, er, at det – uanset forordninger – i høj grad stadig var seks-, otte- og tolvmandene, der lokalt forestod såvel skole-²⁴ som fattigvæsenet.²⁵

Godskommune

Godserne, hvoraf nogle til ind i dette århundrede administrerede egne skole- og fattigvæsen, var af meget forskellig størrelse. Størst var de indtil 1852 hertugelige godser Augustenborg og Gråsten, hvorunder der var henholdsvis 19 og 10 landsbyskoler, men der var også godser med kun én skole.

De rettigheder, godsherskaberne havde i kraft af adelige privilegier, gav dem lignende indflydelse på skole- og fattigvæsen, som amtmanden havde i amterne, men på godserne havde man ikke den forvaltningsmæssige underbygning, som i amterne udgjordes af sognekollegierne.²⁶

Som eksempler på herskabets indflydelse indenfor skolevæsenet kan nævnes fra Gram og Nybøl godser:

Det er herskabet, der har bekostet skolehusene.

Det er godsøvrigheden, som afgør, hvem der skal fritages for at betale skolepenge, og som beskikker de to skoleforstandere.

Godsøvrigheden indstiller sammen med provsten, når en skolelærer skal afskediges og pensioneres, men det er godsøvrigheden alene, der

beskikker den nye lærer, efter at provsten har erklæret ham for kvalificeret.²⁷

For fattigforstanderne gjaldt på Gram og Nybøl godser, at når de havde fungeret i den befalede tid, kunne de selv indstille afløserer til at træde i deres sted og bede herskabet bekræfte valget og meddele bestalling.²⁸ Udvælgelsen af fattigforstandere kunne dog også ske ved egentlige valg. Stemmeret havde så distriktets fattigkontribuenten.²⁹

Oktrojeret kog

Nogle koge, inddigede områder ud mod Vesterhavet, indtog en retslig særstilling, idet inddigningen, som fandt sted i 1600- og 1700-tallet, blev gennemført af en slags interessentselskaber, hvis deltagere, de såkaldte hovedparticipanter, fik ret til jorden i et vist antal år mod at betale en vis afgift pr. demat.³⁰

For at være hovedparticipant skulle man i Frederikskog være ejer af 60 demat jord, i Rudbøl kog skulle man eje 50 demat.

Disse koge fik særlige privilegier, oktrojer, hvorved de blev en slags små republikker med udstrakt selvstyre. Beboerne havde næringsfrihed, de havde deres egen ret, som bestod af en kogsinspektør eller en særlig indsat justitiarius og et antal rådmænd. I Frederikskog måtte de bygge deres egen kirke. Indtil dette skete, måtte beboerne vælge, hvilket af de nærliggende sogne, de ville slutte sig til. Nogle hørte således til Højer, andre til Aventoft eller Rodenes.³¹

For at efterkomme skoleforordningens krav etablerede Frederiks- og Rudbøl kog et fælles skolevæsen. Hovedparticipanterne vedtog et regulativ for skolen, som med enkelte tilføjelser godkendtes 16. feb. 1819 af Overkonsistoriet på Gottorp på kongens vegne.

Skolen stod umiddelbart under det kgl. overkonsistorium og generalsuperintendenten. Det særlige tilsyn førtes efter forslag af skolepatronerne af kogsinspektøren og den nærboende præst i Rodenes. Skolepatronerne udgjordes i øvrigt af begge koges hovedparticipanter; disse havde ret til at vælge og beskikke skolens lærer.

Skolens protokol vedrørende elevernes standpunkt og fremskridt siden sidst skulle fremlægges ved generalkirkevisitatsen.³²

Sekundærkommunale ordninger

De tre forskellige sekundærkommunale ordninger, som fungerede i Nordslesvig frem til reformen i 1867, var Tønder amts kommunale

repræsentation, Haderslev amtsråd og herredsrådene i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter. Af disse var repræsentationen i Tønder amt den eneste, som fortsat byggede på traditionen fra 1700-tallet. De to andre var forsøg på at indføre mere tidssvarende ordninger.

Tønder amts kommunale repræsentation

I nogle af amtets herreder foreslog herredsfogden, hvem der skulle være »herredsfuldmægtige«, og de blev derefter udnævnt af amtmanden. I Slogs herred var det sognebeboerne selv, der foreslog repræsentanter, som så udnævntes af herredsfogeden for 6 år. I Lundtoft herred valgte gårdmændene en herredsfuldmægtig for hvert sogn for 3 år ad gangen. Hertil kom repræsentanter for de forskellige godsers undersåtter, udnævnt af amtet.

Da der ikke fandtes nogen amtsrepræsentation, deltog disse fuldmægtige bl.a. i den årlige udarbejdelse af amtsfondsregnskabet.³³

Amtsrådet i Haderslev amt

I Haderslev amt havde det tidligere været sognefogderne, der forhandlede om de enkelte herreders anliggender. Drejede det sig om spørgsmål, der angik hele amtet, forhandlede herredsfogderne med sognefogderne i hvert herred. Det amtskommunale regnskab blev behandlet af to sognefogder fra hvert herred under ledelse af en af ridefogderne.³⁴

Som det eneste af hertugdømmets amter fik Haderslev amt i 1858 et egentligt amtsråd.³⁵ Det lykkedes dog ikke samtidig at få indført sogneforstanderskaber, således som det skete i kongeriget ved forordning om landkommunevæsenet.

Amtsrådet bestod af amtmanden som født formand og otte andre medlemmer, som blev valgt ved indirekte valg af valgmænd. Disse valgtes i hvert sogn ved personligt, offentligt og mundtligt valg.

Valgret til valgmandsvalget havde alle myndige, mandlige ejendomsbesiddere, som var bosat i amtet og betalte bidrag til amtsrepartitionsfonden. Valgretten omfattede også arvefæstere.

Valget af de otte amtsrådsmedlemmer og fire suppleanter fandt sted på et møde ledet af amtmanden og to mænd fra amtet, udpeget af amtsrådet.

Amtsrådets medlemmer valgtes for en periode af seks år, således at halvdelen var på valg hvert tredje år. Der skulle afholdes mindst fire møder årligt, men amtmanden kunne dog indkalde til ekstra møder og skulle gøre det, hvis halvdelen af medlemmerne krævede det. Afgørelser

Den tidligere amtmansgård i Haderslev, opført 1763. Foto fra 1934. Had. Byarkiv.

blev truffet ved almindelig stemmeflertal, og i tilfælde af stemmelighed var amtmændens stemme udslagsgivende. Amtsrådet var kun beslutningsdygtigt, hvis mindst halvdelen af medlemmerne samt amtmændene var til stede.

Amtsrådets opgaver

1. Udtaleret overfor amtsrepartitionsfondens budget.
2. Forrevision og vedligeholdelse af de mindre landeveje.
3. Tilsyn med bygninger tilhørende amtet, enkelte herreder eller flere pastorater.
4. Aftale med embedsmænd om afløsning af fribefordring – med ministeriets godkendelse.
5. Klassifikation af veje samt forlæggelse af vejstrækninger eller stier.
6. Betænkning til amtmændene ved klager over pålignet fattigbidrag.
7. Uddeling i amtet af op til 500 rdl. årligt til husflidens og industriens fremme, til forskønnelser og nyttige foranstaltninger samt ekstraordinære understøttelser.
8. Afgivelse af betænkninger afkrævet af amtmændene eller ministeriet. Ret til at høres angående foranstaltninger, der har særlig interesse for hele amtet.

9. Ret til at stille forslag til nye foranstaltninger i sager, hvori amtsrådet har høringsret.
10. Optagelse af lån for amtet som helhed – med ministeriets godkendelse.
11. Amtsrådet repræsenterer amtskommunen i rettergangssager.

Herredsrådene i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter

Tidligere havde der i Aabenraa amt været et råd på otte »amtsfuldmægtige«, en fra hvert sogn undtagen Aabenraa landsogn. Ved vakance præsenterede jordbesidderne tre emner, og heraf valgte amtmanden én. Fuldmægtigene foretog sammen med sognefogderne en undersøgelse af det amtskommunale regnskab.³⁶

På Als var det syns- og sandemændene, der var befolkningens repræsentanter udadtil.³⁷

I 1861 blev der oprettet herredsråd i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter. Disse amter havde fælles amtmand, og det blev kun her, man indførte sådanne råd.

De fem herredsrådsdistrikter udgjordes af 1. Rise og Sdr. Rangstrup herreder, 2. Lundtoft herred med Varnæs birk, 3. Augustenborg og Als Sdr. herred, 4. Nybøl herred og 5. Als Nørre og Egen herred.

Hvert af de fem herredsråd havde som formand en embedsmand, beskikket af amtmanden, og bestod derudover af et valgt medlem for hvert sogn i herredsrådsdistriktet. De større landejendomsbesiddere i Lundtoft og Augustenborg samt Als Sdr. herred skulle derudover vælge et medlem til hvert af rådene. Amtmanden kunne deltage i forhandlingerne og førte i så fald forsædet, ligesom han havde stemmeret.

Valgret havde i Sønderborg og Nordborg amter alle myndige mænd, som havde fast ejendom til 300 rdl. skatteværdi. I Aabenraa amt skulle der ikke tages hensyn til ejendommens skatteværdi. Valgbarhedsalderen var 25 år. For at blive anset som større ejendomsbesidder krævedes 250 skattetønder. Nordborgs og Augustenborgs repræsentanter skulle vælges af byernes kommunalbestyrelser. Valgperioden var 6 år.

Herredsrådene skulle mødes ordinært fire gange årligt. De havde besluttende myndighed på to områder: 1. Til vedligeholdelse af veje kunne de bevilge et beløb svarende til 8 sk. årligt af hver 100 rdl. taksationsværdi i herredet. 2. Til støtte af almenyttige foranstaltninger, husflidens og industriens fremme, forskønnelsesarbejde og ekstraordinære understøttelser til enkeltpersoner eller hele kommuner kunne bevilges 2 sk. pr. 100 rdl. taksationsværdi. Disse beslutninger skulle dog

godkendes af amtmanden. Rådene kunne akkordere om afløsning af naturalkørsler og stifte gæld, men begge dele krævede ministeriets tilladelse.

Herredsrådene fik tilsynspligt med herredernes huse og øvrige ejendomme og pligt til at kontrollere udskrivningen af naturalkørsler. De var berettigede til at deltage i vejsynet og i fordelingen af ekstraordinære naturalydelser.

En mængde sager skulle af amtet forelægges herredsrådene til udtalelse. Det gjaldt budgettet og regnskabet over repartitionsfonds- og vejudgifter, anlæggelse, forlæggelse og nedlægning af veje og stier, bivejenes klassifikation, snekastningsregulativer og klager over fattig-, skole- og vejskatter samt generelt alle foranstaltninger, som havde særlig interesse for distriktet. Herredsrådene kunne af amtmanden affordres betænkninger i andre sager, men var til gengæld berettiget til at sende forslag inden for de områder, hvor de skulle høres.³⁸

Afslutning

Målet med denne artikel var at belyse administrationen af skole- og fattigvæsenet, som det var i Nordslesvig fra 1800 til den preussiske reform. I stedet for at behandle udviklingen på det primærkommunale område som en helhed, hvad der ville have været naturligt i et område, hvor udviklingen havde haft et ensartet forløb, er valgt at belyse tre typer af landbosamfund, fordi de har medført dannelse af hver sine karakteristiske arkiver. Derved er, foruden den egentlige udvikling på området, også berørt opdelingen af Nordslesvigs landbefolkning i tre forskellige kategorier, nemlig: 1. selvejere og frie amtsbønder, 2. godsundersåtter og 3. kogsbeboere.

Også på det sekundærkommunale område fås gennem de beskrevne ordninger et indtryk af de uensartede forhold, der herskede, men desuden ses en udvikling i retning af mere tidssvarende administrationsformer.

Noter:

1. J. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. Kbhvn., 1864 s. 566.
2. J. P. Trap: Danmark, 5. udg., bd. X₁, Kbhvn. 1965 s. 45.
3. »Instruktion for samtlige Kirke-Officialer, nemlig Kirke-Værgere og ethvert Sogns Tolv-Mænd, i Haderslev Amts Provstie Distrikt«, Gottorp, 3. juni

1785. Dobbeltsproget, trykt i Haderslev 1785. Da instruksen ikke findes i Chron. Samml. er til artiklen anvendt et eksemplar fra opløses samling af forordninger m.v. Hvor intet andet er nævnt, er afsnittets oplysninger hentet fra denne instruks. De øvrige instrukser er: Aabenraa og Løgumkloster amter, 19. jan. 1770, Tønder amt, 9. okt. 1790 og Sønderborg provsti, 4. nov. 1797.

4. J. P. Trap: Danmark, X1, 1965 s. 43.
5. Om frigårde: J. P. Trap 1864, sp. del s. 5f.
6. »Instruction für die Kirchen-Officiales, als Juraten, Zwölf oder Achtmänner und Armenvorsteher in der Probstei Sonderburg«, Gottorp, 4. nov. 1797. Chron. Samml. Når instruksen ikke gælder hele Sønderborg amt, skal det ses i sammenhæng med, at den alsiske del af amtet hørte til Fyns stift.
7. »Instruction für sämtliche Kirchen-Officiellen, als Juraten, Sechs- Acht- und Zwölfmänner, auch Armenvorsteher im Amte Tondern«, Gottorp, 9. okt. 1790. Chron. Samml.
8. Skattelæggere udpegedes blandt sognets gårdmænd. På Tyrstrup herreds allemandsting, som normalt holdtes i begyndelsen af januar på tingstedet i Aller, forpligtedes sognenes skattelæggere sammen med helligdagsfogderne til 1867. LA Aab. Tyrstrup herred 305. Tingprotokol 1856-1867.
9. Forordningen er formentlig identisk med den i Chron. Samml. aftrykte »Verfügung zur bessere Verwaltung der Armengelder«. København, 19. april 1783, Gottorp, 25. april s. a.
10. At ridefogden forestod sognets fattigligning ses af flere genparter af hans indberetninger til kirkevisitatorerne om fattigligningen i Aller sogn. Af den ældste (3. dec. 1799) fremgår, hvad instruksens ikke nævner, at sognefogden også deltager i skatteligningen. For at der kan forhandles frivillige bidrag til fattiggassen, er sognets øvrige beboere også indkaldt til ligningsmødet, som finder sted på kroer. Det vedtagne forslag, med oplysninger om behovet hos hver af sognets trængende, opdelt efter landsbyer, sendes til kirkevisitatorerne, som returnerer det efter godkendelse. LA Aab. 44. Aller præstearkiv. Fattigsager.
11. En vrøger el. helligdagsfoged førte tilsyn med undersåtternes kristelige og moralske vandel, især om helligdagsforordningen overholdtes. J. Hvidtfeldt (red.): Håndbog f. danske lokalhistorikere, 1952-56, genoptr. 1965 s. 514.
12. Instruksens for Sønderborg provsti.
13. Instruksens for Haderslev amt.
14. Samme.
15. »Instruction für die sämtlichen Juraten, Sechs, Acht und Zwölf Kirchspielmänner in dem Amte Apenrade und dem Amte Lögumkloster«. Gottorp, 19. jan. 1770.

16. Instruksen for Tønder amt.
17. Overkonsistoriet bestod af Overrettens medlemmer samt generalsuperintendenten og to provster. Trap 1965 s. 41.
18. Skoleforordning for hertugdømmerne Slesvig og Holsten, 24. aug. 1814.
19. »Rectificeret Regulativ for Landsbyskolerne i Haderslev Provstie«. Gottorp, 25. juni 1830. Dobbeltsproget, trykt i Haderslev 1830. LA Aab. Haderslev provstearkiv 459. 1815-1916 Forskellige skolesager. Findes også (på tysk) i Syst. Samml.
20. »Instrux for Skoleforstanderne i Haderslev Provstie«. udstedt af kirkevisitatorerne 1. sept. 1830, dobbeltsproget, trykt i Haderslev 1830. LA Aab. Haderslev provstearkiv 459. 1815-1916 Forskellige skolesager.
21. Hans H. Worsøe: Kommuneforstanderarkiver fra Nordslesvig 1867-1920. I »Afhandlinger om arkiver«, Rigsarkivet, 1964 s. 234.
22. Fattigkollegiet foretog selv ligningen. LA Aab. 44. Aller præstearkiv. Fattigsager. 29. feb. 1856 og 13. marts 1857.
23. Fattigvæsansordning for hertugdømmerne Slesvig og Holsten, 29. dec. 1841.
24. Lars N. Henningsen (red.): Ensted sogns historie. 1987 s. 133.
25. Trap 1864 s. 75.
26. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Aabenraa 1944 s. 71.
27. Regulativ for Landsbyskolerne på de adelige fideicommissgodser Gramm og Nybbel, approb. 11. dec. 1829. LA Aab. Gram og Nybøl godser. 218. 1828-30. Indførelse af et nyt skoleregulativ for Gram gods.
28. LA Aab. Gram og Nybøl godser. 241. 1839-42 Fattigsager. 17. jan. 1842.
29. Samme. 242. 1843-1909 Fattigvæsansager. 4. marts 1848.
30. En demat (dagsslæt) er 0,4926 ha.
31. Trap 1864, sp.d. s. 152.
32. LA Aab. Rudbøl kogsarkiv, 1819-1889 Skolesager.
33. Trap: Danmark, bd. X₂, 1966. S. 452. Om amtsfuldmægtige i sydligere dele af Slesvig og deres deltagelse i udarbejdelsen af amtsfondsregnskaber til rentekammeret kan læses i N. Falck: Handbuch des s.-h. Privatrechts, 1825-47 bd. I s. 107 og II s. 293.
34. Trap: Danmark, bd. X₁, 1965 s. 45.
35. Regulativ af 24. juni 1858.
36. Trap: Danmark, bd. X₁ s. 45.
37. Samme side.
38. Regulativ af 21. maj 1861.

Registraturer over kommunearkiver 1842/1869-1970

Af Bente Dahl Hansen og Birgitte Dedenroth-Schou
stadsarkivarer i Ballerup og Kolding

Den ideelle kommunearkivregistratur skal ud over at være en fortegnelse over arkivet også give et indblik i den kommunale administrations udvikling. Vi har set på de mange kommunearkivregistraturer, der er produceret inden for de sidste knap tyve år og har konstateret, at det kun er et par af dem, der lever op til idealet. Vi ved også godt hvorfor – det er et kæmpearbejde, når det skal gøres ordentligt, og ressourcerne står de fleste steder ikke mål med ambitionerne, heller ikke i Ballerup og Kolding.

Kommunerne er i dag at sammenligne med store virksomheder oftest de største arbejdspladser i kommunen og med en kompliceret organisationsstruktur. Arkivalierne dannes i denne struktur og kan kun forstås ret, hvis man ved, hvor i kommunen, de er blevet til. De mange forskellige provenienser må nøje afdækkes, før arkivalierne kan bruges til historisk forskning. Dette forhold gælder ikke kun for tiden efter 1970. Allerede omkring århundredskiftet var der i købstadskommunerne og nogle større sognekommuner begyndelsen til en forvaltningsstruktur.

Landsarkivernes kommunearkivregistraturer

Det var Landsarkivet i Odense, der først gjorde en indsats for at få styr på kommunearkiverne efter 1842/1869 og som forenede et koncentreret indsamlingsarbejde på Fyn med en registrering af arkiverne. Det var fra starten næsten udelukkende sognekommunearkiver, der registreredes, og de var som oftest hentet ud af kommunen som en rodebunke, der lå på et fjernt sted i den nye storkommunes rådhus, resultatet af en meget enkel administrationsform og overskueligt af omfang. Disse forhold samt et ønske om at komme hurtigt igennem registreringen af mange sognekommunearkiver førte til, at man opstillede en struktur for registrering af kommunearkiver, eksemplificeret i et stikordsregister, der angav, hvilken gruppe en bestemt type af arkivalier henhørte under. Det var arkivarvikar Knud J. V. Jespersen og stud. mag. Kirsten Helle Pedersen, der ud fra gennemgang af nogle få sognekommunearkiver

valgte denne registreringsmodel. Arkivar Poul Thestrup og skiftende studentermedarbejdere fortsatte, hvor de slap, og indtil 1984 produceredes i alt 52 kommunearkivregistraturer efter samme skema på Landsarkivet i Odense.

Udgangspunkt for registreringernes opdeling af sagerne var den såkaldte Odderplan, et arkiveringssystem, der var opfundet af kægner i Odder kommune, Knud Thomsen i 1926. Systemet brugtes i både købstads- og sognekommuner. Også landsarkiverne i København og Viborg valgte denne struktur som grundlag for registrering af kommunearkiver. Landsarkivet for Sjælland begyndte at udgive registraturer fra 1981, Landsarkivet i Viborg har indtil videre kun udgivet en i 1989, men har internt brugt systemet i mange år.

De tre landsarkiver har valgt et næsten identisk ordningssystem baseret på Oddersystemets hoved- og underafdelinger. Princippet skulle være, at den samme arkivalietype skulle kunne findes under det samme nummer i alle kommunearkivregistraturer. Uheldigvis har de tre landsarkiver ikke kunnet blive enige om undergruppernes nummerering og heller ikke om, hvordan institutionerne nummereres, men hovedgrupperne skulle være ens. De er i landsarkivernes let reviderede version: 1. Den kommunale administration, 2. Brand- og bygningsvæsen, 3. Skattevæsen, 4. Socialvæsen, 6. Vejvæsen m.m. og 7. Samfundsforhold. Landsarkivet for Sjælland udgav i 1988 en udspecificeret modelregistratur, og arkivar Harry Christensen har lavet en tilsvarende for Landsarkivet for Nørrejylland, der ikke er publiceret. Landsarkivet for Sjælland har valgt at holde institutionernes arkiver uden for nummerrækken, mens man i Viborg har kaldt sociale institutioner, offentlige værker m.m. gruppe 8 og kulturelle institutioner gruppe 9. Der er også forskelle i de første 7 grupper på 3. niveau, således hedder vejsager i Viborg 604, i København 60-3 og 60-4 er brosager. Der er endog eksempler på, at hovedgrupper er helt forskellige, f.eks. har parker i Viborg nr. 622, men i København 17-7 (dog med henvisning til Viborgs gruppe 62). Den søgning på tværs af kommunerne, som skulle være ideen med det hele, har således ikke kunnet gennemføres.

De kommuneregistraturer, der er udarbejdet på Fyn og på Sjælland er udpræget samlebåndregistraturer sat i system af den for kommunearkiver ansvarlige arkivar, men udarbejdet af studentermedhjælper på landsarkiverne eller for de sjællandske registraturers vedkommende af kontoruddannede i den pågældende kommune. Også indledningerne bærer præg af samlebåndssystemet – de samme leksikalske oplysninger meddeles om den enkelte kommune, men der er ikke plads til en antyd-

ning af den enkelte kommunes individuelle historie endsige henvisning til relevante sogne- og købstadshistorier eller artikler. Registraturernes indledning er udarbejdet uden samarbejde med lokalhistorisk kyndige folk på stedet, og det er synd både for medarbejderne fra landsarkivet og for lokalhistorikerne. Det må være bl.a. for de sidste, at registraturerne er udarbejdet.

Registraturen fra Landsarkivet i Viborg »Ebeltoftarkiverne 1842-1970. Kommunen – arkivet – historien« kunne synes mere lokalt orienteret, men samlebåndskarakteren og den beskedne information om den lokale historie skinner også igennem her. Den vil med ændringer af stednavne i tekstbehandlingsanlægget kunne tilpasses en hvilken som helst kommune. Denne registratur er dog langt mere indbydende og mere gennemarbejdet end nogen af de andre landsarkivregistraturer. Et nyttigt værktøj er den generelle indledning om kommunernes historie og det administrative leksikon bag i bogen med oplysninger om de enkelte kommuners areal, folketal, grænseændringer samt lister over borgmestre og formænd for sogneforstanderskaber og sogneråd, kæmnere og andre embedsmænd.

Ebeltoftregistraturen beretter også lidt om arkivets tilstand ved afleveringen til landsarkivet og giver dermed en antydning af, hvad der mangler, men der er ingen redegørelse for i hvilke dele af kommunens administration, man har været for at opspore arkivalier. Det er karakteristisk for alle de gennemgåede arkivregistraturer, at landsarkivet har henvendt sig til kommunens centralforvaltning og der fået anvist, hvad der var af interesse for landsarkivet. Stadsarkivernes daglige arbejde med de kommunale arkivalier afslører imidlertid, at man skal ud i alle hjørner af den kommunale administration for at være sikker på at få alt med og helst have talt med alle arkivansvarlige personer d.v.s. afdelings- og institutionsledere for at være sikker på, at der ikke ligger noget tilbage. Hvor mange embedsmænd har ikke gemt noget, fordi de ville beholde de interessante gamle arkivalier lidt endnu? Og selv om sognerådsformand, -kasserer og -sekretær skulle aflevere alt til storkommunen i 1970, så er der stadig en del tilbage hjemme hos dem selv og deres efterkommere, og det er kun ved opbygning af et tillidsforhold mellem de pågældende og arkivaren og megen overtalelse, at det lykkes at få det ud af dem.

Når alt dette er sagt, må det dog også siges, at et umådeligt stort kommunalt arkivmateriale er gjort tilgængeligt via landsarkivernes kommuneregistraturer. Sagsregistre er meget nyttige, og bøgerne er i tidens løb blevet stadig pænere med Ebeltoftregistraturen som det foreløbige højdepunkt. Siden 1973 er der udgivet 52 registraturer på Fyn, 26

fra Landsarkivet for Sjælland samt et antal selvstændige skolearkivregistraturer, og fra Viborg er der Ebeltoftregistraturen, som omfatter i alt 10 kommuner.

Andre kommunearkivregistraturer

Helsingør Kommunes Lokalhistoriske Arkiv udgav i 1986 såkaldte »vejledende arkivregistraturer« for perioden 1842-1970 over de tidligere sognekommuner i Helsingør primærkommune. Registraturerne er blevet til som et pilotprojekt for Lokalhistoriske Arkiver i Frederiksborg Amt, LAFA, under redaktion af arkivar Henrik Zip Sane. I 1987 udgav LAFA på baggrund af pilotprojektet »Vejledning for lokalhistoriske arkiver i modtagelse og registrering af sognekommunearkiver« ligeledes med Henrik Zip Sane som redaktør. Da vejledningens eksempler er hentet fra den arkivregistratur, der omhandler Ramløse-Annisø sognekommune, har vi valgt at kigge nærmere på denne sammen med vejledningen.

Registraturen for Ramløse-Annisø sognekommune, der er på 179 A-4 sider, er forsynet med forord, indholdsfortegnelse, indledning og index udover den egentlige registratur. Indledningen består først og fremmest af en lovgivningshistorisk oversigt samt en redegørelse for den anvendte registreringsmetode. Som indgang til registraturafsnittet er der en arkivnøgle, der forklarer det anvendte nummersystem, og en beskrivelse af, hvordan arkivalierne var ordnet ved afleveringstidspunktet. Selve registraturen er tredelt, idet der er foretaget en kronologisk periodeopdeling i sogneforstanderskabet 1842-1868, den ældre sognekommune 1868-1933 og den yngre sognekommune 1933-1970 svarende til den landkommunale lovgivning. Med henvisninger gøres rede for, at den administrative praksis og dermed arkivdannelsen kun er ændret langsomt.

I vejledningen gøres opmærksom på, at det enkelte lokalarkiv selv må gøre sig overvejelser over, hvor dybtgående man af økonomiske og arbejdsmæssige ressourcer kan tillade sig at gå ved registreringer. Henrik Zip Sane har valgt at gå overordentlig grundig til værks, idet registraturoplysningerne består både af en hoved-, en indholds- og en bioplysningsdel. Registraturens mest omfattende del og ifølge redaktøren også den mest arbejdskrævende del (70 %) findes i indholdsbeskrivelserne, hvor der ikke alene gives en redegørelse for protokoller og længere sagsrække hovedindhold og omstændigheder, men også for de enkelte dokumenter. F.eks. side 113, gruppe 40.6 med følgende hovedoplysningsdel: »Plejehjem for kronisk syge: Korrespondance, udskrift af for-

handlingsprotokollen for Helsing-Valby sociale udvalg, driftsregnskab for Skævinge syge- og plejehjem, mødereferater m.v., 1961-1964,« omfattende i alt 24 stk. papirer. Herefter er der en indholdsbeskrivelse af de enkelte papirer på over en halv side. Det forekommer aldeles unødvendigt og overflødigt. Den bruger, der vil beskæftige sig med det pågældende emne, må alligevel selv læse arkivalierne, og vil ikke nøjes med disse excerpter.

Efter udført kassation og ordning fylder arkivalierne for Ramløse-Annisø sognekommune i alt 14 hyldemeter, og registreringen af disse 14 hyldemeter optager 179 A-4 sider! Hvis man f.eks. i Ballerup Stadsarkiv skulle vælge samme dybtgående registreringsmetode til den ældre del af kommunearkivet (7-800 hyldemeter), ville registraturen for den tilsvarende tidsperiode komme til at fylde omkring 9-10.000 A-4 sider. Materialet efter 1970 tør vi i denne forbindelse slet ikke tænke på.

Redaktøren i Helsing har forsøgt at finde nye veje for kommuneregistraturerne i reaktion mod landsarkivernes samlebandsregistraturer, men vi kan ikke anbefale den metode, der her er anvendt. Det vil være uoverkommeligt at registrere større arkiver på denne måde, og det bliver for uoverskueligt for brugeren.

Derimod er der i registraturen over Dragør Byforstanderskabs arkiv efter vores mening en bedre balance mellem væsentligt og uvæsentligt. Registraturen er udarbejdet i 1982 af arkivleder Birte Hjort fra Dragør Lokalhistoriske Arkiv. Arkivet har siden o. 1900 befundet sig på Landsarkivet for Sjælland. Registraturen er på 38 sider i A-4 format og forsynet med forord, indholdsfortegnelse og en administrationshistorisk redegørelse for de særlige omstændigheder, Dragør bys styre var underlagt i perioden 1700-1910. Først i 1910 kom byen ind under den landkommunale lov af 1867.

Dispositionen i registraturen følger de arkivskabende enheder, nemlig byforstandeskabs- og bjergningsvæsenets arkiver samt arkiverne efter de fire byforstanderes ansvarsområder: by-, havne-, skole- og fattigkassen samt fra 1810 også jordkassen. Der er, som det siges i forordet tilstræbt en grundig registrering, der skulle »tilgodese de personal- og lokalhistorisk interesserede benytttere«. Her er dog på ingen måde tale om en grundighed, der forvirrer overblikket, idet forfatteren blot med enkle og korte anmærkninger og indholdsangivelser oplyser om de enkelte pakker, bind og lægs hovedindhold, hvis det ikke rimelig klart fremgår af titlen.

Der er tale om en i udstyr og omfang beskeden registratur, opbygget

efter proveniensprincippet, og den bærer præg af forfatterens viden om og kendskab til de særegne lokale administrative forhold.

Den bedste kommunearkivregistratur til dato er efter vores mening Registratur over Københavns Kommunes arkivalier 1858-1908, der udkom 1988. Registraturen er udarbejdet af stadsarkivar Helle Linde. Den er opbygget efter magistratsinddelingen i København i periodens løb og beskriver de enkelte afdelingers og institutioners funktioner og så vidt det har været muligt deres proveniensmæssige sammenhæng. Grundlaget for registreringen er afleveringsfortegnelserne, men der er ikke i forbindelse med registratorens udarbejdelse foretaget nærmere undersøgelse af, om afleveringsfortegnelsernes oplysninger er dækkende, hvad der naturligvis havde været ønskeligt. Det er desuden kun en sammentrængt form af arkivfortegnelserne, der er medtaget i registraturen, der f.eks. ikke gengiver pakkernes numre, så ved ekspedition til læsesal må de mere udførlige afleveringsfortegnelser benyttes. De sidstnævnte indeholder også i følge registratorens indledning mere udførlige oplysninger om arkivaliernes indhold, som det måtte være en fordel at have med her. Vi synes også, at det er for tidligt at slutte udgivelse af registraturer med 80-årsgrænsen. 50-årsgrænsen havde været mere passende eller måske en 30-årsgrænse afhængigt af, om tilgængelighedsgrænsen ændres. Registraturen har et nyttigt sagregister.

Konklusion

Konklusionen på ovenstående gennemgang af kommunearkivregistraturerne er, at den helt ideelle kommunearkivregistratur ikke er udkommet endnu. Men vi er også på andre måder i de senere år blevet klogere på kommunehistorien. Landsarkivet for Fyn var igen banebrydende med udgivelsen af artikelsamlingen »Brug sognekommunearkiverne« i 1983, Arkivforeningens seminar om kommunal opgaveløsning i 1989 resulterede i bogen af samme navn, Odense kommune har fået en beskrivelse af kommunale arkivalier i alle forvaltninger i forbindelse med oprettelsen af kommunearkivet, og i august 1991 vil en jubilæumsbog om kommunestyret »Folkestyre i by og på land« udkomme samt resultatet af det store forskningsprojekt på Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut om kommunalreformen i 1970. Endelig er der i de senere år brugt kommunale arkivalier til mange artikler i lokalhistoriske årbøger. Al dette udvider vores viden om kommunernes historie og dermed vil registraturerne blive bedre.

Der arbejdes med registrering af kommunearkiverne på landsarkiverne, i stadsarkiverne og i flere lokalhistoriske arkiver. Der er problemer nok til et seminar, der alene handlede om registrering af kommunale arkivalier med deltagelse fra alle tre arkivtyper. Ingen af de foreliggende arkivregistraturer går længere end til 1970. Kan vi finde en fælles formel for perioden efter 1970?

INDHOLD

- 169 Poul Thestrup
Indledning
- 172 Peter Ramskov Andersen
Hvem var sognets vise fædre?
- 191 Gitte Lundager Rausgaard
De nye sognekommunale
opgaver fra 1842
- 239 Paul Horstmann
Lokale sundhedsmyndigheder på landet
i det fynske område 1831-1858
- 256 Hanne Møller
De amtskommunale fællesopgaver
på landet før og efter
landkommunalreformen
- 264 Aksel Gyldenkærne
Administrationen af
skole- og fattigvæsenet i
Nordslesvig ca. 1800-1864
- 281 Bente Dahl Hansen og
Birgitte Dedenroth-Schou
Registraturer over kommune-
arkiver 1842/1869-1970

